ыкташ. А Мырзакул бери карабайт, көзүн көзгө урунтпайт, демек бети кара, ниети кара. Исхак акырын үн салып, Момунга жүз бурду:

— Качан келдиң?

— Э, келгени курусун!..— деди Момун, каңырыгы түтөгөндөй майышып кетти.— Эмнесин айтайын, эмнесин угасың?!. Өрт каптаптыр кыштын күнү кайран жерди! Мубаа тийгендей тыйпыл болуп чабылыптыр кайран журт! Эмнесин айтайын, колубуздан эмне келет?!.

Исхак нес болду. Ушул кайгыны, ушул чарасыз абалды аны сайын аныктап, баары тунжурады.

— Искөбүл паша менен Насирдиндин издегени биз экен! — деп муңканды Момун.— Көк мейкинди көксөп күнүгө көк караган куштун канатын кыркып тоок кылган сыңары, о Исхак, боштондук көксөп жыл сайын эрегишип чыккан кайран журттун туусун канга боёп, жүрөгүн өлтүрүп, «Эй!» деп койсо чокусун эки колу менен калкалап отуруп бере турган, түбөлүк карып кылат экен...

Эми Исхак үшүгөндөй калчылдады.

— Ыя?..— деп онтоду.— Ушундайбы?.. Издегени биз болсо, анда биздин тирүү жүргөнүбүз өз элибиз үчүн жапа болуп жаткан экен го?..

Эч ким унчукпан жок. Тууралыгын баары мойнуна алгандай.

— Канга боёлгон көйнөгүбүздү көрбөй эл үмүтүн үзбөс, душмандын көкшүнү субубас, өчөштүгү тынчыбас! — деди Исхак.— Ташта наркескен кылычты, Момун батыр. Өзүң байла колумду...

Момун селт карады. Исхак башын ийкеди:

О, эр жигит, эч ойлонбо, атыңдан түш
Өз элиңе артык баш болгон чакта,
Жалгыз жолдош кылычыңды чечип бер да,
Сатып алгын өлүмдү сатып жатса!..

Эсиңде бардыр, Момунум, каландер капыз бизге ушуну эскерткен белем?!.

Момун шылкыйды. Ошол саатта баары үңкүйүп, баарын ой басып, сөз менен, ый менен айтып жеткире алгыс муң терметти. Мырзакул да далысын салып тунжурады. Ошол саатта ар биринин көңүлү сыздап, ар биринин жүрөгү канап, көкөй кескендеги арман күү күңгүр кагып жатты.

— Мен колго түшпөйм! — деп жиберди Момун кайгыдан башын жулуп алып.— Мага уруксат бер, Исаке! Ордонун иттерине көөдөнүмдү тебелетпейм, Исаке. Өз бетимче кетем, уруксат кыл, Исаке...

Исхак же тың калганы жок, же күйгөнү жок, эси оогондой телмирип тиктеди. Момун мууну титиреп, саал энтигип, кашкөйлөнүп, көшөрүп, анын жообун сурап, сабылып турду. Исхак бир улутунуп, башын ийкеди:

— Бар, Момунум, бар...— деди, үнү бас, каргыл чыкты.— Мен эми сенин каныңа себепчи болбоюн, бар эми, кагылайын, Момунум... Мейлиң... Канжыгада көрүшөрбүз...

Момун каңырыгы түтөп, коштошо албай, Исхакты бир жал тиктеп, анан кылычын жалаң кармаган бойдон үңкүрдөн чыга жөнөдү. Эч ким былк этпеди. Мырзакул да алдын тосподу. Колундагы шумкары капыстан уча качкан мүңүшкөр сыяктуу же бакырып жибере албай, же айрылууга көнө албай, жүрөгү шара тилинип, эки көзү чекчейип, Исхак ээрчип тиктеп гана жала берди...

...Маргалан.

Түздүн кары кетип, жерден тоң чыгып, күн жылымдап калган кез эле. Ошол 1876-жылдын 1 марты күнү Маргалан ордосунун кең майданына жык толтура эл чогулду. Кап ортого тактадан бийик секи орнотулган. Секиде бош сыйыртмагы салаңдап дары турат. Кең майдандын төрт бурчуна төрт замбирек коюлган. Замбиректи солдаттар милте көсөөнү түтөтүп, дароо атууга даңдаяр. Ичтен да, сырттан да барон Миллер-Закомельскийдин батальону, ордонун дөлөнгүттөрү жыш курчап алышкан. Туш тараптан дагы эле эл келип жатты. Коргондун кыры, жакын жердеги даректарга, тамдардын үстүнө кара таандай жамырап чыгып кетишкен, бири да чук этпей, дарды тиктеп, бири оозун ачып аваз кылып, бири томсоруп тымпыйып, былк этишпейт, күтүп, жүрөк опкоолжуп турушту.

— Ана!..— деди дарактын башындагы бирөө. Дагы бирөө апкаарый:

— Жарымпаша!..— деп жиберди. Кең майданда кулактары тийишип турган көп эл күбүр-күбүр болуп, жел урган көлдүн бетиндей толкуп, ордо жакты карай беришти.

Ордо жактан бир топ адам көрүндү. Жарымпаша десе жарымпаша, Түркстандын генерал-губернатору, Бүткүл Россиянын эсинен чексиз укук алган, «Кауфман I» атыккан киши. Жанында генерал Скобелев, барон Миллер-Закомельский, жана да бир нече чиндүү төрөлөр коштоп келишти. Кең майдандагы көп эл дүү этип, баары тегиз баш уруп, тизелеп жыгылды. Фон Кауфман элдин таазимине эч көңүл бурбай, этибарга албай, жай басып дардын түбүнө келди да, дарды тегерете карап көрдү. Барон Миллер-Закомельскийден бирдеме деп сурагандай болду. Барон баш ийкей жооп берип жатты. Эчтеме ачык угулган жок. «Дар бекемби?» дегендей туюшту. Узун этек кымкап тондорун шалбуротун, артынан Кудаяр, Насирдин, Абдырахман, сейид Маулан бек ээрчип жүрүшөт. Эң артында жолбун иттей болуп, уругу дөлөс Мырзакул да илешип алган.

Фон Кауфман дарга асууну таасын көрүп туруш үчүн аларга атайы жасалган бийик орунга чыкты. Коштоп жүргөндөр баары чыгышты. Эл дүбүр-дүбүр этишип, бирок дагы эле чук эткен дабыш жок, өйдө болушту. Элди тегерете тиктеп туруп:

— Көп жылдан бери силерге эгин эктирбей, мал бактырбай соода кылдырбай, силерди азгырып жүргөн, силерди өз ханыңарга жек көрсөтүп жүргөн бузуку, ууру Исхак кармалды...— деди жарымпаша.

Татар тилмеч аралашма түрки менен которду. Кудаяр өз сөөлөтүн тутуп тынч турду. Абдырахман айтабачанын кабагы салыңкы. Насирдин өрөпкүп, эки жакты элеңдеп каранып, эл дүңүрөп куттук айтат деп турду. Эл тымтырс калды. Мурдун тартып койгон да эч ким болбоду.

Муунтуу, асуу түгүл көзкөрүнөө кылычтап кызыл жаян канга бөлөп өлтүргөндү көп көрүп, жүрөгү кал-ган эл. Те четтен бирөө секин жылып жөнөдү эле, атчан турган козак аттын омуроосу менен, сууруган кылыч менен алдын тосту. Бүжүрөгөн бечара көзү жашылданып, онтоп, кайра ордуна келип сөлпөйүп туруп калды.

Шыкалган элдин ичинде сакалы, чачы өсүп кеткен, ой азабын тарткан сыяктуу, эки көзү кыпкызыл, жүдөө дубана турган. Же арман ырын ырдаганы билинбей, же бейжай пенделерди адепке, топукка чакырып, кудай деп сайраганы билинбей, ичтен өрттөнүп, ичтен муңканып, эрди гана шыбышсыз кыбырап, көзү жашылданып, көз жашы ирмелбей төгүлө тургандай болуп турду. Бул Момун болучу. Эч ким таанышбады. «Кайдан алып келер экен?» деп, ал дагы эки жакты каранат. Бир кезде пириндей ишенип, башына чалынган ыйык селдедей көкөлөтүп, бирге жүргөн адамды эң акыры бир көрүп калуу мудаты окшойт.

Аңгыча барабан дыбыр-дыбыр кагылды. Эл селт этти. Зындан жактан төрт кара атчан көрүндү. Эл дуу эте ошол жакты карай бериштн. Барабан улам күчөп дүңгүрөдү. Төрт атчандын экөбү сыпай, экөбү козак экен. Ортосунда Исхак! Эки колу, эки буту кара темир жынжыр менен чидерленип, ал аздык кылып, кө-нөп аркан менен эки карысынан, бутунан, мойнунан байлап төрт атчан төрт жакка керип алышкан. Сүйрөп качабы? Жо, кокус ал жанжал чыгарып жиберсе, бу коркунучтуу адамды алардын колуна бербөө сактыгы сыяктуу. Барабан тынымсыз дыбырап, сүргө сүр кошуп жатты. Исхак ак шишик баскан, чачы, сакалы абдан өсүп, эки көзү алайып, майып бутунан сылтып аксап келет. Аксаган сайын кара темир чидер шылдырлайт. «Пошт! Пошт!» дейт сыпайлар. Эл дуу-дуу дүүлүгүп, кай бири жол бошотуп кетенчиктеп, кай бири көрүп калууга кайра алга жүткүнүп жатты. Исхак өлүм менен эрегишкендей, көңүлү ачык, капаска түшкөн бүркүт окшош, ормоңдоп эки жакты каранып, «Ассалому алейкум! Ассалому алейкум!» деп, алик алганга да, алик албаганга да бирдей жаркылдап учурашып өтө берди. «Ва-алейкума ассалам!» деп, кырааты менен үн салып, болкулдап ыйлап, алик алды бир адам, жандап чуркап басты.

Дардын так түбүнө жеткенде төрт кара атчан Исхакты ал жерде дарды күзөтүп турган солдаттарга тапшырып кайтышты. Жазаны жүзөгө ашыртуу милдети полковник барон Миллер-Закомельскийге тапшырылган болучу. Баронду буйругу боюнча дардын түбүндө солдаттар Исхактын чидерин чечишти.

Өз сөөлөтүн тутуп Кудаяр башка жакты тиктеп турду. Абдырахман негедир жылдызы жерге түшүп, жер тиктеп катып турду. Насирдин гана кубанычын жаба албай, көзү эркелеген иттин көзүндөй болуп,

жылмаңдап, шыйпандан фон Кауфманды жалжал карайт. Ал кыбасы канып, өчү канып:

— Э, ууру Исхак, тексиз селсаяк! — деп табалап калды Исхакты.— Алың калай?! Жөнөдүңбү? Майлп, бар, сенин барар жагың ошояк!

Исхак кайрылып карап, аксап басып:

— Йе, жугундукор сенсиңби үрүп турган? И, сен бул дүйнөгө устун болосуңбу? Барасың сен да бир күнү менин артымдан барасың ыйы жок, чуусу жок, сайга өлгөн иттей болуп...

Эл ичинен биртке күлкү чыгып токтоду.

— Тез! — деди полковник барон Миллер-Закомельский. Айдаган солдат мылтыктын кундагы менен Исхакты желкеге түрттү. Исхак бир ууртун тартып:

— Кайда шашасыңар?!. Үлгүрөсүңөр, баарына үлгүрөсүңөр эми...— деди да, кайраттанып дардын секисине бут койду. Майып буту кычыр-кычыр этти. Ал «И!» деп койбой, намысы чыңап, көктүгү жеңип, соо кишидей жулкунуп чыкты.

Те алыста Момун эки көзүнөн жашы ирмелбей төгүлүп, мурутунан ылдый сакалына кулап, сарыгып, ыйлап, «Кайран баатырым! О, кайран беренм!..» деп, акырын энтигип турду.

Фон Кауфман Исхакты «Түркстан элинин душманы», «бузуку», «уурулардын башчысы» деп жарнялап, дарга асуу аркылуу өлүм жазасына тарткан өкүм окуду.

Исхак кең майданга шыкалып турган көп элди бир сыйра тиктеди. «Кубанып турганы бар бекен?» деген ой келди. Ошол замат «Ыйлап турганы бар бекен?» деген ой келди. Эл тымтырс, эл купкуу. Эмнегедир кубанганы да, ыйлаганы да көзүнө чалынган жок. Баары мүңкүрөгөндөй, кубаныч да, кайгы да эми аларга бир баа өндүү. Турушат тигине, узун кара чапан кийген, жоолук менен топусунун сыртынан башын таңынган ичкилик, турат тигине, тери тондору күпүйгөн, тебетейлери бир кучак тоолук! Жүзү жылуу, дили, тили ага түшүнүктүү өз эли, өз каны... Ушул азыр жарымпашанын кектүү үнү Исхактын кулагына кирген жок, каардуу өкүмү чоочуткан жок. Ал муңайгансып кетти. «Кош эми... Жамандыгым болсо кечир, жакшылыгым болсо ырдай жүр, эзил журтум!..» деп, ал купуя коштошту, жүрөгү мычкылды. Келер желдет тез кел-

бейби! Ал санааркап, асман тиктеди. Тигине көздүн жашындай мөлтүрөгөн көк асман. Жабыла атылган мылтыктын түтүнүнө окшош сургулт, суюк булут каптап келатат. Те бийиктен, сургулт булуттун нары жагынан бир караан Исхактын көзүнө чалынды. Бүркүт экен! Сургулт булутка бир чүмкөлүп, бир көрүнүп, каалгып айланып жүрөт. «Менин жаным окшойт...» деп ойлоду Исхак. Андан соң жүрөгү бат-бат согуп, каны дүрүлдөп төбөсүнө агып, башына эчтеме кирбей, дендароо болуп шалдырады. Мойнуна сыйыртмак түшкөнү келатканда ал селт этип ойдон чыгып, сыйыртмак салганы келаткан колду кагып жиберди. Жанында көзү чүнүрөйгөн желдет сарбаз турган экен.

Эч сөз угузбай, ый угузбай, сөгөт угузбай барабан тынымсыз дүңгүрөп жатты. Исхак акырын күбүрөп өз келмесин өзү айтып, көзүн жумду. Сыйыртмак акырын мойнуна түштү. Мупмуздак, кара чаар жылан оролгондой болуп, эти дүрүлдөп кетти. Сарбаз Исхак чыгып турган жеңил күрсүнү тайдыра тээп жиберди. Исхак шалак этип, бекем кенеп жипке асылып калды.

Эл дым болду. Барабан дүңгүрөп жатты. Исхак чиренип, саал жандалбас кылып, анан бутунун учу да кыбырабай, мурдунан асып койгон көк жолборстун терисиндей чубалып, узуну чыгып, акырын чайпалып туруп калды. Барабан үнү акырындап, анда-санда дыбыр-дыбыр деп, токтоло баштады.

— О-о... баатырдан калып не табам!.. Не таба-а-ам...— деген өкүрүк жерге көмүлгөндөй тымтырстыкты шаңк жарып кетти. Бул эмне? Бул ким? Эл дүү-дүү, дуу-дуу болуп, жарыла берди. Момун экен!

— О, баатырдан калып не табам, кокуй?!. Өү-ү...— деп келатты.

Ошол учурда бийик секиде турган жарымпаша Фон Кауфман да, Кудаяр да, кабагы бүркөө Абдырахман да, шыкалып турган калың эл да нес болду. Момун далбактап чуркаган бойдон, кармаганга болбой, тосконго бой бербей, дарга чыкты. Акырын теңселип турган Исхактын сөөгүнө жетип, тизелеп, мөгдөп, бутунан кучактады.

Эл тосмосу жарылган көлдөй толкуп, күр-шар, буркан-шаркан түшүп, баары чуу туруп өкүрүп жиберди. Ошол замат «татыр-р, татыр-р!» деп, жалпы атылган

мылтык үнү жер силкинтти. Чуу суу сепкендей басыла түштү. Жалгыз Момундун үнү басылган жок.

— Тут! Туткула каракчыны! — деп чаңырды Насирдин чыдабай. Эки сарбаз, эки козак жетип, Момундун колун артына кайрып кармап калышты. Момун каршылык көрсөтпөй, энтигип:

— О, аскыла! Кошо аскыла мени! Баатырдан калып, көргөн күндү сел алсын...— деп, күйүт эсин алып, өксөп, кошок айткандай өксөп, дардын чыңалган жибин тиктеди.

Полковник барон Миллер-Закомельский элге карап:

— Адилет жаза жүзөгө ашты! — деп, салтанат менен жарил кылды.

Тилмеч котерду. Эл жымжырт болуп, тунган көлдөй дымып, тым калды...

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ

I

Сая кууган барон Виттенштейнди жазгырып, Абдылла бек отуз чакты кишиси менен Саркол тоолорун жамынып, нары Оуган тарапка ооп түштү.

Туш тарап кубарган чөпсүз чап. Бир шумдугун ичине катып келгиндерди акмалап тургансып, кумсарган чоочун, жат жер. Те түзөндө баш жагы улам соолуп түгөнүп келаткансыган, киргил тартып илең-салаң кылдырап агып, какшыган сайдын ортосунда биртке суу жатты.

Абдылла бек өзөндүн бийик кашатына келип, чаалыккан кула аргымактын тизгинин тартып, камчылуу колун чекесине алып, серелеп бет алдын арыта тиктеп токтоду. Сай боюнда эрбейген-сербейген боз жылгын. Ар жерде, өзөн жээктеп, көгөргөн ажырык чөп көрүнөт. Ал дагы көп оттолуп, көп тебеленип, таакы болуп сарала болуп бүткөн. Канаты арбайган сары, көк чегирткелер кие койбой каптап өрүп жүрөт. Абдылла бектин аңы учту. Жазы-жайы көк шибери көйкөлгөн, күзү нан, коон жыттанган Фаргана түзү көзүнө элестеп, жүрөгү мыкчылды. Ал ийин кага улутунуп, өзүн ээрчиген жигиттердин үшүн албас үчүн кабагын көрсөтпөй, жүзүн үйрүп, кула аргымактын тизгинин өзөн боюна карай кага берди. Ал ичтен күйдү. Аны эчтеме менен жубата алгыс каспрет басты.

Өзөн боюнан биртке ажырыгы бар кыртыштуу жер тандап, эки жээкке бөлүнүп, чатыр жайып, өргүп калышты.

Абдылла бек жаткан менен тынчтана албады. Көп күндөн бери аттан түшпөй, ат үстүндө талыкшып, ат үстүндө үргүлөп келгенине карабай, эч кирпик кага албады. Жүрөгүн бирдеме өйүп, көңүлү уйгу-туйгу

болуп, түн бир убакта да улам көзүн ачып, чоочун жердин шоокумун тыңшап, кайра өзүн зордоп көзүн жумат, уктай албайт. Ал акыры чепкенин желбегей жамынып тышка чыкты. Айлана жымжырт. Те четте жесекте турган жигиттер да үргүлөп кетишкен. Таңкы чолпон жаркырап так маңдайга келген экен. Биртке серүүн жел өзөн ылдый жортмолоп калыптыр. Абдылла бек көпкө басып, ысыган башын сергитип, баш жарган ойдон биртке алаксыган соң, кайра чатырга келип жатты. Ал көөшүп үргүлөп кетти.

Кимдир бирөө эшикте кобураша баштады. Абдылла бек ойгонуп кетти. Чатырдын төбөсүнөн күндүн кызгылт сары нуру сайылып жерге түшүп турган экен.

— Жол болсунлар? — деди бир каргыл үн түркчэ.

— Кокон жеринен...— деп жооп берди, өз жигити Акбалбандын үнү.— Оуган пашасына келаткан элбиз...

Белгисиз бирөөлөр өзүлөрүнчө кобурашып калышты. «О-ой.. Таксыр амирдин өзүнө мейманга келатабыз дейт го?..» деди жанагы каргыл үн. «Чоочун эл экен. Бөлөк эл экен. Жалган. Ушу каракчыларды амир сагынып отуруптурбу?! Жок шылтоо. Эртең элдин бир четине бүлүк салып кете беришсечи?..» деди экинчиси. Фарси тилин жакшы билген Абдылла бек толук түшүнүп турду. «Йе, кудурет, ушул күнгө түш кылдыңбы?! Ушул сөздү угуздуңбу?!» деп, бир ууртун тартып кайгылуу жылмайып койду.

Тотүккан киши болуу керек, каргыл сүйлөгөн оуган:

— Мейли, мусулмандар, бул жер корук жер, майли, бүгүнчө калгыла, а эртеге кудай атаа кылган багытка кетерсиңер а? — деди. Акбалбандын үнү чыккан жок, башын ийкеди окшойт. Андан соң чү деген, темиренген үн угулду. Бир азда эки аттын басыгы алыстап кетти.

Акбалбан чатырга кирди.

— Удайчы эмне кылып жатат экен? Чакыртчы...— деди Абдылла бек.

Бир аздан соң Акбалбан коштоп, булгары кепичин жалаң бутуна салган, кымкап тонун желбегей кийген, макмал топучан, бейкапар жаткан ордунан туруп эле келди окшойт, Сулайман удайчы кирди.

Сулайман удайчы Үч-Коргон кымкуутунда бет келди бозуп, Исхактан бөлүнүп, түздө калып калган. Каратель отряд куып, бектер сары изине чөп сала берген соң ал дагы Саркол тоолорун таянып качкан болучу. Бу Абдылла бектерге кокустан жолдо кездешти. Капканга түшүп бутунун учун өзү жеп бошонуп чыккан карышкырдай ачуулуу.

— Келиңиз, удайчы...— деди Абдылла бек алдыртан сынай тиктей. Тиги кичинекей сары көзүн ирмебей, биртке суюк жээрде сакал баскан эрдин бек кымтыган калыбында «келдим» дегенди билгизип, башын биртке ийкеген болду да, төргө өтпөй, улага ченге отура баштады.

— Быякка өтпөйсүзбү? — деди, саал козголуп Абдылла бек. Сулайман удайчы тыңшаган жок, кайта кабагы тырышты. Абдылла бек:

— Сулайман ага,— деп жумшактап баштады,— мына, тагдырыбыз ушул белем, агып-агып бир ээн аралга чыгып калган какшаал окшоп, минтип бөтөн жерде турабыз...

— И? — деди Сулайман удайчы итиркейи келе.— Эмне кыл дейсиң, и?..

— Сиз казына кармадыңыз эле го, бирдеме калдыбы, жанагы түсүң курган жалтырак немеден бирдеме калдыбы, Сулайман ага?

— И? — деди Сулайман удайчы силкине.— Эмне кыласың?

— Өзүңүз билесиз, Оугандын амиринин алдына куру кол барбайлы, сиз экөбүз да бир элдин жакшысы элек бир кезде, ошол сыныбызды бузбай, жат көзүнө, жок дегенде, ошол сөөлөтүбүздөн жазбай...

— Сага эми кайсы сөөлөт калды?! — деди Сулайман удайчы катуу.— Эчтеме жок. Болсо да бербейт элем.

— Эмне үчүн болсо да бербейт элеңиз? Ордо барыбызга тең эмес беле? Эртеңки тагдырыбызда бир болуп отурбайбы! Ойлобойсузбу? Жалгыз мен керегиме жаратамбы?!

— Сен мени такыба! Сен мени суракка алба! Эне-си байтал...

Абдылла бек укkан кулагына ишенбей, нестейе түштү. Сулайман удайчы токтобой буркан-шаркан сүйлөдү:

— Сен мени кадалып тиктебе, энеси байтал! — деди эки көзү тептегерек болуп кетти.— Сенин энең окшогондор сатып кетип, азаматтар дарга асылып, биз минтип куу чөлдө калып отурабыз! Дагы сүйлөп коёт. Дагы эртеңки күндүн камын көргөн болуп коёт. Аттиң ай, силердин баарыңарды кыйратып, анан ишти баштасак болмок экен! Ойлондум мен дагы...

Абдылла бек купкуу болуп:

— Эсиңе кел, удайчы?..— деди каны муздай. Тигил зиркиреп жини келген бойдон этек кагып туруп кетти:

— Бүттү! Эми сенин бийлигиң өтпөйт мага! Дагы бирдемени ойлонгусу келип калганын...

— Токто! — деди Абдылла бек. Сулайман удайчы шарт бурулуп, белинде кыстарылып жүргөн бир атма орус пистолду таптай бергенде, жакын турган Акбалбан колун кагып жиберди. Тарт! Ок Абдылла бектин башынан ашып, жибек чатырды тешип чыгып кетти. Жигиттер дүпүрөп, удайчынын колун кайрып баса башташты.

— Коё бергиле...— деди Абдылла бек, Сулайман удайчы тайбай, чакырайып, дагы бирдеме демекчи болгондо: — Мейли, азыр кете тур, калың катаганды баштап келатып, сени так ушул жерден Коконго көкбөрү кылып түшөм! — деп салды.

— Көрүшөбүз ошондо! — деп, Сулайман удайчы күңкүлдөп сөгүнгөн бойдон чыгып кетти. Абдылла бек ойго батып калып калды.

Ата мурас даражасы, сөөлөтү, бийлиги колдон чыгып кетишине Абдылла бек эч келише алган эмес. Жанын үрөп, Гүлшаага аскер топтоп, катуу кармашууга бел байлады. Жаз алдында генерал Скобелев «Алайский поход» деп атап, өзү баштап, көп аскер менен кысып келди. Абдылла бек Жаңырык деген жалгыз тар өткөөлдү тосту. Бирок, ушул жерде да өз ичинен ичи арамы табылып, Ыманкул деген бирөө тоо арасынан Гүлшаага айланып түшө турган төтө жолду көрсөтүп, генерал Скобелевдин аскерин алардын так тебесүнөн чыгарып салды. Айласыз, кармашып кырылып, Абдылла бек минтип Саркол тоолорун жамынып качты.

Ою тереңге кетти. Кызыл томпой келди эсине.

Бир кезде, о илгери, анда жаш улан кези, атасы Алымбек датканын башы кесилгенден кийин бир нече жылдан кийин ордого биринчи барган күнү эле. Ордо кишилеринин зериккенде же эрегишкенде ойнор зоогу чүкө ордо атмай. Абдылла бек көңүлгө алынган жок, чүкө ордонун өнөгүнө кошулган жок. Кызыгып карап тургандардын арасында ал да унчукпай туруп калды. Өнөктүн бир жагы уттуруп баратып, эң акыркы жалгыз чокон атарына таянды. Туй башы жакшы атар оюнчу издеп, четте турган зымпыйган жаш улан Абдыллага көзү түштү да, «Жакшы жигит, атып көрөсүңбү?» деп, жылуу тиктеди. Абдылла сылык таазим кыла «Ойнуңуздун тагдырын ишенип берсеңиз атып көрөйүн, бек ата...» — деди. «А мейли, баары бир утулган оюн болуп калды, атып көр, углум, катардан калбай...» деп туй башы колуна кармай келген ак томпойду сунду. Абдылла томпойду алып, колуна бир экчеп, о бийик секиде бейиш кушунун куйругунан кылган желпүүр менен желпитип Кудаяр-хан өзү оюн карап отурган эле, таазим кылып «О, аллаяр!.. Өз атыбызды минип чапсак болор бекен?..» деп, өз томпою менен ойноого уруксат сурады. Кудаяр-хан жүзү жылуу баш ийкеп койду. Абдылла томпойду ээсине берип, эки өкүрүн кайра кыстарып, чөнтөгүнөн алты айры бугунун томпоюн алып чыкты. Томпой канга боёлгондой кызыл экен. Абдылла чийинди тегерене басып келип, жакын жаткан чүкөнү кадап жиберип, кызыл томпойду чимирилтип ичке жаткырды да, сыңар тизелеп бир отурган бойдон ортодо калган чүкөлөрдү бирин койбой чертип чыгарып, борбордун өзүндө жаткан «канга» келгенде, ал ордунан турду да, «Кечиргейсиз, туй башы бек ата, азиретинин көзүнчө «кан» чүкөнү черткеним болбостур...» деп, таазим кылды. «О, бали!», «Нарк билген азамат ко бу?!», «Черткенге эсеп болсун, чыкканга эсеп болсун!», «А түзүк», «Кимдин углу экен бу?..» деп ыразы болгон, таң болгон үндөр туштуштан чыгып, аны жардап карап калышты. Кудаяр-хан өзү ордунан туруп келип, Абдылла эки колун бооруна алып таазим кылып калды эле, анын колундагы кызыл томпойду алып, ой басып, имерип карады. Эски томпой, таасы кашкайып, ар жеринен сүрүлүп, сыры жешилип калган. Кудаяр-хан томпойду тааныгансып, жаш уланды бир, томпойду бир тиктеп токтоло калды. Абдылла кысылып кетти. Бери аттанарда керээт энеси Курманжан датка айым «Жети

атаңдан келген кызыл томпой, эми балам, бул ыйык томпой менен сен кошул оюнга...» деп, чөнтөгүнө салып берген эле. Ханга дит.бага албай, ызаат таазимнен жазбай, былк этпей туруп калды. «Бу Алымбектин томпою го?» деди Кудаяр-хан кашын көтөрүп. «Ооба, аллаяр...» деп арак жооп берди Абдылла. Кудаяр-хан «Гм...» деп башын ийкей, «Ошол, көрүп эле тааныдым, бектин оюнчу томпою!» деди да, «Абдылла эмесиңби, жакшы жигит?» деп тиктеп калды. «Ооба, аллаяр...» деди Абдылла. «А түзүк...— деди Кудаяр-хан эркелеткен жумшак үн менен.— Ишке жарап калган турбайсыңбы?! Чокон эмес чоң оюнга кошула бер, бегим!» Кызыл томпойду кайра берип, коштоочуларын эзрчитип, эми оюнду карабай, өзүлөрүнчө акырын сүйлөшүп, нары диванхана жакка бет алды. Ошол жерде турган өңкөй иргелген куулар, акылгөйлөр «Багың ачылды, бек!» дешип, тегеректеп калышты. Кай бири астейдил куттукташты. Кай бири «Э, бул бала оңор бала болбойт!» деп, тымызын өңгөчүн тартты.

Ал ушундайча болуп бек атанып, чүкө ордосуна, хан ордосуна, бак талашуу, бийлик талашуу кызыгына ушундайча болуп кошулган эле. Азыр ошонун баары капилет көргөн түшү сыяктуу көз алдына булаңыр болуп келип турду. Жүрөгү сыйрылды.

Эми көз алдына Бекназар тартылды. Бекназар «Жок, Абдылла! Элден бөлүнүп, туугап жерден безип сактаган жан курусун, мен ушул жерде, эл ичинде калам, эл эмне күндү көрсө мен ошол күндү көрөм!» деп, бөлүнүп, өз жери Аксы багытына жүрүп кеткен эле. Ошол эң акыркы сөзү Абдылла бектин кулагына угулуп турду. Абдылла бек өкүнүчтүү күрсүндү.

Эненин курсагынан бек атанып түшкөн, бийлик үчүн, сөөлөт үчүн калың тайпа журттун тагдырын чүкө ордо кылып ойноого бешикте таалим көргөн. Өлөңдүү, өзөндүү, кең Фарганадан куулуп, бу какыр чөлдө отуруп калышы бейиштен тышка ыргытылып таштагандай туюлду. Жүрөгү улам жыз тилинип, буга эч кене албай, эч моюн сунгусу келбей, дагы көп нерсе бар көңүлүндө, дагы эле үмүтү үзүлө элек, эң акыркы калган айлага тырмышып, тегерете экчеп отурду.

Оуган амири Кабыл шаарынын сыртындагы жасалгалуу сарайында Абдылла бекти качкын ханзаада катары ызаат көрсөтүп, кабыл алды. Оз тарабынан

Абдылла бек да түркөйлүк кетирбей «баатыр Оуган элине, анын акылман амирине» деп салам айтып, ийилип таазим кылды. Эки көзү кыйды, бүтүйгөн, мурду ороктой, чычайган ничке муруттуу амир ордунан туруп келип, боору ачыгандай түр кылып, башын ийкей алык алып, чыканагынан саал сүйөй өйдө кылып, кичинекей, сары көзү күлүңдөп Абдылла бекти кунт коё бир тиктеп, анан атайын кабыл алынчу киши үчүн даярдалып коюлган орунга чейин коштоп койду. Уязирлер, көкөрлөр, удайчылар бирин бири кыя карашып, амирдин качкынга кылган сылыктыгына баа коюшуп, элтейишип, мунун аягы эмне менен бүтөрүн болжой алышпай турушту.

Күнчыгыш ордолорунун салтын тутуп, амир түрки тилинде бир собол бейт айтты:

Кайсы бактын гүлүсан,
Кайсы бектин углусан?
Жол жүрүпсүң көчейи-күндүз,
Кийгенларин бари кундуз.
Өзбексанмы, сартсанмы?
Эл талашкан мартсанмы?
Унчукмаган недурсан,
Оғун кайдан келурсан?.

Ошондо акын уязири баян этип, жооп бейт айтты:

Кокон-абад шаарыдан
Келипти мунда бир оглан.
Минген аты дулдул экан,
Сөзласа тили булбул экен.
Кылычы күмүш, калканы тилла,
Оозуда келма, башында селла.
Бек углу бек Абдылла
Иманг тилеп келипти сизга..

— Падишах,— деди Абдылла бек отурбай,— баатыр Оуган элинин Сиздей акылман эгесине жылкы атпайдан күлүк ат тартуулап келдим, өз атымды... өзүн албай... тартуулап келдим...

— О-о...— деп жибериштн тургандар арзыбаса да. Амир кичинекей сары көзүн сүзүп:

— Ырахмат, углум... ырахмат...— деп, саал баш ийкеген болду да, тагына кайра отурду.— Гм, отур, углум. И, урматтуу датка айым саламат жүрөбү?

— Шүгүр, таксыр...

— Элиң, журтуң тынчпы? — Амир эмне жооп айтар экен дегенсип Фарганада эмне өзгөрүүлөр болуп

жатканы ага белиглүү, алдыртан кыя тиктеди. Абдылла бек анын көзүн карап:

— Тынч болсо ушинтип тентип жүрөр белек, хазрати?! — деди өкүнүч билдирип. Амир көзүн сүзө, бир аз ойго кабыла:

— Гм...— деп, өзүнчө башын ийкеди.— Угуп жатабыз... Гм...

— Аңгыча капкара ыңды кулдар бутунун учу менен жүгүрүп, кызмат кылышып; дасторконго дүйүм даам жайнады. Койкойгон кум көзөгө мелт-калт мусалас да коюлду. Эми рубабчы келди. Күү колунан күндүн, айдын нурундай шыңгырлап төгүлүп жасалгалуу сарайда термелтип, аңгыча беш сулуу кыз каалгый бийлеп кетишти.

Меймандын көңүлү куш болсун дедиби, амир өзү баш болуп, баары шат, кеп менен тийишип, кеп менен сайышып, күлүп, мусалластан иче отурушту. А мейманды көңүлү эчтемеге куш болбойт, таза суудай сапырылган күү да, толукшуган кыздардын каш какканы да алаксытпады, күчтүү мусаллас кызытпады.

Кирди-чыкты көп сөздөн кийин зоок аягында Абдылла бек көңүлүндөгү максатына жакындап, кыйытып, Оугандык катаган түрк уругунан тууган издөө сыйынтын сурады. Бул жардам суроо, ошол Оугандык катаган түрк уругунан аскер курашка укук алуу эле. Амир жука эрдин бек кымтып, Абдылла бекти аңтарып тиктеп, анын жалындап турганын көрдү. Ордо кишилери да, нес болгондой, тилдерин тиштеп, көздөрү чекирейип, амирдин жообун күтүп калышты. Амир колунун учун терс шилтеди эле, ошол замат рубабчы да, бийчи кыздар да жылып чыгып кетишти.

— Кыйын... Кыйын болду силерге, углум...— деди амир ачык, ой толгоо менен ордунан туруп басып, дарчеге барды. Байыркы Кабыл шаарынын бир өңүрү бет алдына тартылды. Бирпас, туруп, амир кайра келди да, Абдылла бекке эңилип тиктеп токтолду. Ызат көрсөтүп, Абдылла бек ордунан тура калды.

— Углум,— деди амир жумшак,— абдан чарчапсың, биртке тыныгып, мындан нары Меккага барып, каабага жүз коюп, зыярат кылып келбейсиңби, углум? Бу бейбапа дүйнөнүн кыжы-кужусу кайда качар?! Кайра келген соң сүйлөшпөйбүзбү, углум?..

Кыйды нөкөрлөр алдыртан көз менен сүйлөшүп, амирдин оюн болжоп калышты. Ар качан башынан бактысы тайган хандар, амирлер, ханзаадалар иши оңолбосо чекке жеткенде, бул дүйнөнүн кызыгын тарки дүйнө кылып таштап, бир кудай жолун көздөп, Мекеге кетүү салт. Мына ушул сөзү менен амир ар кандай жардам берүүдөн баш тартты. Абдылла бек да түшүндү, иреңи купкуу болуп, эмне дерин билбей, шарт чыгып кетчү өңдөнүп, те саймалуу кош каалганы тиктеп, нестейип катты.

Амирдин антпеске чарасы жок эле. Англия бүткүл Индостанды басып, алып, улам түндүккө карай жылыштап, Оуганстанга жакындап, четки шаарлардын бектерин өзүнө тартып, амирге каршы тукуруп жаткан. Россиянын география коомунун бир экспедициясы Оуган жеринин түздөрүн, сууларын эсепке алып, картасын сызып жүрүшкөн. Англиядан коргонуш үчүн амир орус орпенталисттерин өлкө ичине эркин коё берип, Россия менен кандайдыр бир шартнама түзүп, Россияга таянышка аргасыз болуп отурган эле.

— Ушул оң, углум,— деди амир Абдылла бектин абалын сезип турса да, башка сыр ачпай, себебин айтпай. Нөкөрлөр жабыла:

— О-оо!.. Мындан акылдуу кеңеш болобу?! Жолуң ачылат, батыр жигит!..— деп кубаттап, амиринин чечимин көтөрүп кетишти. Абдылла бек кызылала болуп:

— Таксыр... Кеңешиңиз асыл кеңеш... таксыр...— дегенден башкага өтө албай, бир аз апкаарып туруп калды.

Кабыл алуу бүттү. Амир жуп жөнөөрдө кула аргымакты кайра Абдылла бектин алдына тарттырды:

— Өзүң азгын болуп жүрсөң, атыңды мен алып калсам, оволоп учкан шумкардын канатын кыркканым болбойбу! Өзүңдө калсын. Менин сага мингизгеним болсун, углум...— деп баш ийкеди.

Абдылла бек сүйүнгөн да жок, капа да болгон жок, сылык коштошуп, аттанып кетти.

Тырмышып келаткан эң акыркы үмүтү эле. Жетишаардагы, Оугандагы тууган урууларды көтөрүп, көп кол баштап кайра Фарганага түшүү үмүтү таш капты. Кабыл суусунун боюндагы кошуна барып, бүк түшүп

жети күн жатты. Сегизинчи күнү ордунан үшкүрүп туруп, жанына эки жолдош кәмдап, үстүндөгү бек кийимин чечип, мусапыр тонун кийип алыскы Арапстан жолуна чыкты.

Үч күнү Акбалбан баш болуп, бир тууганы Батырбек баш болуп, бүт жигитти узатып жүрүп отурушту. Жолду катар үч күнү Абдылла бек сүйлөгөн жок. Ирең күндөн күнгө керсары таргып, тили байланган кишидей бет алдын гана тиктеп кете берди.

Акыры айрыла турган жолго жетишти. Желкесинде бир гана түп көк талы бар башаттын жанына токтошуп өргүү кылышты. Жүк артып жүргөн аттардын өттүүсүнөн бирин союшту. Жигиттер эт жешти. Абдылла бек наар татпады. Бир убакта тунжуроодон ойгонуп, оор үшкүрүп, өйдө карады:

— Йе, Акбалбан, кайдасың?..

Акбалбан үнүлүп тиктеди. Абдылла бек алсыз, ирең жаңгактын жалбырагындай керсары болуп, жаагы шимирилип, эки көзү кесесине кайнап, сөөлөтү өчүп калган эле.

— Өз мекенимден ажырап, бирөөнүн Мекесинен не табам?!.— деп күңкүлдөдү ал. Жигиттер:

— Кайталыбы? — деп сүйүнүп кетишти. Абдылла бек тунжурап, кайра шалдырап, башын ийкеди:

— Силер кайткыла...

Жигиттер тым боло түшүштү, сөздүн төркүнүн болжой алышпай, тиктешип калышты. Акбалбан жакын өңилип:

— Сизчи, бек?.. Баарыбыз эле кайталы, кайтсак...— деди акырын.

— Мен өлөм...— деди саал Абдылла бек башын ийкеп, жигиттерди кыдырата тиктей.

— Йе, өлүмдүн бетин нары кылсын, жаман сөздү оозго албаңыз!— деп жиберди бирөө. Абдылла бек башын чайкап, эки муштумун чекесине мадай, жер тиктеп:

— Жок... Жок, мен өлүшүм абзел го... Кайта албайм, кайтып барып, атамдан калган бийлигим бирөөнүн колунда турганын, энемден калган ызатым бирөөнүн алдында тепселип жатканын көрүп отура албайм...— деди жөөлүгөндөй күбүрөп.— Жок...

Жигиттер Акбалбанды тиктеп калышты. Биртууганы Батырбак жашын кетти:

— О, кагылайын аке... эмне шумдукту сүйлөп отурасың?!.

Абдылла бек башын көтөрдү, эчтеме болбогондой жадырап тиктеп:

— Батый,— деди эркелете,— эмнеси шумдук, тагдырымдын өкүмүн, бешенемдеги жазууну гана окуп отурам.

Жубатар сөз кайсы? Баары унчукпай отуруп калышты. Бирпас карбаластап, эмне кылар айласын таппай, Акбалбан четтеп басты. Абдылла бекти ооруп калды деп ойлоду. Нары жакынкы кыштакка табып издеп барып, андан белинен ылдый гана ак мата менен чатынып алган, башын да ак мата менен орогон кары индусту ээрчитип келди.

Абдылла бек эки муштумун чекесине жаздап, көмкөрөсүнөн түшкөн бойдон, дагы ойлонуп, дагы ойго тепселип, өзүн билбей жаткан экен. Жанында Батырбек шөмтүрөп отуруптур.

Акбалбан атынан түшүп, индус табыпты Абдылла бекке алып келди. Жигиттер жыйыла баштады эле, колун шилтеп, таратып, жиберип, Абдылла бекке эңкейди:

— Бек...

Абдылла бек башын көтөрдү. Жанында чоочун турганын сезе коюп өйдө болду. Индус эки алаканын жупташтырып чекесине алып:

— Салам, бекзаада,— деп, ийилип таазим кылып жылмайды. Майланышкан капкара көзү сак жылтылдады.

— Көрсүнчү,— деди Акбалбан акырын,— табып экен...

Абдылла бек күлдү:

— Ха-ха!.. Табып бекен? И, мейли, билсинчи менин кеселимди! — деп колун суна берди.— Кана, ынды табып, тамыр кармайсыңбы? Же ырам ачасыңбы? Мына...

Индус табып Абдылла бектин колунун учунан алып, тамырын кармабай эле, жымыйып, үнүлүп көзүн тиктеди, иреңин тиктеди, анан колунун үстүн сылап туруп:

— Бектин кирпиги катып калган. Санаа кесел бектин кесели,— деди аппак тиштерин кашкайта.— Сары санааны бек таштасын...

Абдылла бек эки көзү чекирейип, таңыркап тиктеп, анан башын чайкады.

Индус табып тигинин абалын түшүнгөндөй, кайгысын бөлүшкөндөй чекесин тырыштырып, бирпас тигилип Абдылла бектин көзүн тиктеп, жыбылжыган жумшак үн менен туталана сүйлөдү:

— Вай!.. Санаа адамды мерт кылышын бек билбейби?.. Вай...

Абдылла бек бир ууртун тартып ичтен күлүп, өкүүчтүү күрсүнүп койду да, сол колунун атыжогундагы каухар жүздүктү чыгарып, индус табыпка сунду:

— Билгич экенсиң, ынды табып. Ыраазы бол.

Индус жүздүктү леп этип алып, бир имерип тиктеп, каухардын каниги экенин билген соң, ууртү жайылып, башын бат-бат ийкегилеп:

— Ырахмат... Ырахмат...— деп ордунан туруп, кетип баратып кайрылып токтой калып: — Сары санааны таштасын бек, таштасын алы жетсе. Өз көңүлүн көтөрсүн, көтөрө турган нерсе жок болсо да...— деп кетти. Абдылла бек унчуккан жок, мелтиреп тиктеген бойдон былк этпеди. Индус табып артын карабады. Бир убакта белинен ылдый чатынган ак матасы кылактап барып, көрүнбөй калды.

— Эмнеге көтөрүлсүн көңүлүм? Кантип көтөрмөкмүн? — деди Абдылла бек мелтиреп бет алдын тиктеген калыбында, байыркы бейиттин башына койгон таштай былк этпей.— Жан каерден чыкса дене ошерде калат, жазат ошол. Бир гана сурарым, туугандарым, кан кечишкен жоролорум...

Акбалбан нестейди. Жигиттер нестейди. Дем тартпай калышты.

Абдылла бек:

— Жан чыккан соң, көкүрөгүмдү жоо канжар менен жаргыла да жүрөгүмдү алгыла... Сөөгүмдү кара жердин бооруна бергиле, жүрөгүмдү аардуу ак кийизге ороп алып, ат тизгинин кайра тарткыла, насип буйруп, жети кылым жети атабыз мекен кылган жерге жетсеңер... гүл баскан дөңгө түшүп, чукур казып көмгүлө... Жүрөгүм жат жерде калбасын, жүрөгүм өз Мекемде жатсын...

Батырбек болоктоп ыйлап жиберди. Абдылла бек кой деген жок, жубаткан жок, уккандай да болгон жок, мисирейип кыдырата тиктеди.

Санаа ооруу, өлөм деп өзүн өзү баш ийдирүү, өзүн өзү көндүрүү көз көрүнөө Абдылла бектин кубатын алды, жашоо үчүн күрөшүү сезимин сенек кылды. Төртүнчү күн таңга жуук, адатынча былк этпей, эки муштумун чекесине жаздап көмкөрөсүнөн жаткан бойдон, акырындап дем алышы азайып, ээк какпай, кол серппей, акырындап жымырап, жан билбеген купуя бир караңгыга өттү.

Акбалбан колтугуна колун салып, биртке гана жылуулук турган экен, жүрөк бүлк этпейт, абайлап чалкасынан оодарды да, эки колун сундуруп, чепкенин айкарасынан жаап, ордунан туруп:

— О, кайран бек... О-о...— деп, мөгдөп өкүрүп жиберди.— О, азаматтан айрылдык а...

Жигиттер чуу туруп өкүрүштү. Батырбек өбөктөп өксүдү. Акбалбан энтигип токтой:

— Токтогула...— деди үнү дирилдеп, көз жашын аарчый, кайра мисирейип кайрат жыйнады.— Чоочун жерде чуулдашып отурбайлы...

Эртеси Акбалбан баштап, жигиттер Кушка тарап менен, «Өз мекеним, өз элим кайдасың?» дешип, дүпүрөп жолго чыгышты. Аргымактын туягын түлөткөн алыс жол. Жигиттер улам суюла баштады. Кай бири аты арып, кай бири жол азабына чыдай албай, айнып жол-жолдо калып кетти. Чөлдүн кум уюлгуткан шамалы менен атаандаша чуркаган күлүк ат минишкен каракчылар эки жерден кол салып, анда он жолдош набыт болду. Жейхундун башы Ургенчкө Акбалбан, Батырбек, дагы бир гана жигит жетти.

Бир ай дегенде Фаргана чегине өтүштү. Тоо таянып, кылбат жерге бир көк арчанын түбүнө Абдылла бектин жүрөгүн түбөлүккө жашырышты. Кула аргымакты туура тартып, ээсинин арбагына атап чалып, башын бүкүлү кайнатып, этин шылып таштап, куу сөөгүн көк арчанын ачасына кыстарышты. Ошондон соң, бир ыйык милдеттен кутулган соң, эттерине көйнөктөрү жабышып арып бүткөнү эми сезилип, шалдырап, ошондо гана үчөбүнүн өз башы, өз камы, мындан нары кайда баруу кыжаалаты эстерине түштү...

II

— Аттангыла! Аттангыла, түптүү журт! Төбөбүздү бириктирген ордобуз бузулду. Түтүн булаткан үйүбүз бузулду. Башы жок, башбаанеги жок журт болчу беле?! Аттангыла! О, түптүү журт, бизге эмне калды?! Аттангыла...

Эми Абил бий күтпөгөн жерден жар чакыртып чыкты. Дагы ак боз аттарының куйругун канга боёп, жарчылар элден элге кыдырып чаба баштады.

— Эңкейген кары калбасын, ээрге минишке жараган бала калбасын. Кыздар беш кокулуп желкеге түйүп эр жигиттер менен катар колуна курал алсын. Көтөрүл жалпы, түптүү журт! Аттан, шордуу журт...

Абил бий ордонун күндөн күнгө жаңы кабар кошуп, каратель аскердин ырайымсыздыгы менен үркүтүп, аттанбай коюуга, каршы турбай коюуга болбой турган чекке жеткизип, элди мукуратып жатты. А балким, бийлик десе кара жанын карыштаган бий Абил ушундан бирдеме нан чыгарып калгысы келип жаткандыр?! Эл жай толкуп, же аттанарды билишпей, же бир жакка көчө качышка жер тар, жай дүүлүгүп, термелип турду. А балким, көрөгөн Абил бий туура айтып жаткандыр?! Мындан башка арга, мындан төтө жол калган эместир?! Кай бир жерде дуу-дуу болуп, мурда ыдырап, чачылып кеткен күч имерилип чогула баштады.

Бекназар көзүнөн нуру кетип, иреңи боз болуп, Исхактын күйүтүн унута албай, күн ашкан сайын деми сууп, чөгүп жаткан эле. Эмне кылат? Эми эмне иш бүтүрөт? Бирөө менен жоолашып не тапты?! Бирөө менен туугандашып не тапты?! Ал өмүрүнүн калганын карыптын күнү менен өткөрүүнү эп көрдү белем, жүрөгүнүн тереңинде аргымак ат, наркескен кылыч, эр кайраты менен коштошуп, оозуна эртели-кеч келме алып, башына малакай кийип, белине ак жоолук курчанып. Теңирберди менен Кулкишинин катарына кошулган.

— Э-э, элдин тагдыры кыл таразага түштү, баш айланган ашууга келди. Ким табат эми акылды?.. деп баш чайкады Теңирберди. Эми эки жагынын тең ага тиешеси жоктой, Бекназар тунжурап отурган калыбынан козголбоду. Көпкө ойлонуп отуруп, те батып

бараткан күндүн төгүлгөн кандай кызылын тиктей отуруп, качанкы бир өткөн өтмүштөн тамсил айтты.

... О илгери, жер заманда бир каардуу ажо[1] «Күндүн чыккан жерине, күндүн батkан жерине жортуул кыламын. Жолго будоо болот алтымыштан ашкан кары калбасын, бүт кырылып таштalсын!» деп буйрук кылган экен. Буйрук буйруктай аткарылат. Ошондо бирөөнүн жалгыз баласы атасын кыя албай, жегдесин улактын канына боёп барып ажого көрсөтүп, атасын бекитип калыптыр. Камылга бүтүп, бир күнү дабыл согулуп, сурнай тартылып, жортуул башталат. О кезде жортуулга бүт эл бүт бүлөсү менен, малы менен көчүп жөнөчү турбайбы?! Баягы атасын бекитип калган бала да, атасын чоң сыр сандыктын түбүнө жаткырып, кызыл нарга дүнүйө катары артып алып, кол ичинде кошо жөнөйт.

Нечен күн, нечен түн жол жүрүп, ажонун көп колу ээн чөлгө туш келет. Көп кол бир ууртам суу жок суусап, кургап опат боло баштайт. Каардуу ажо «Суу тапкыла!» деп катуу буйрайт. Ойду казышат, сайды казышат. Эч суу табылбайт. Ошондо бир жоокер «Опо, канча күн ай! Же мындайды көргөн бир кары болсочу ичибизде?!» деп, кейип отура калган экен. Оюна тык этип, баягы атасын сыр сандыкка катып келаткан жоокер айсыз түндө сыр сандыкты ачып, атасына болуп жаткан акыбалды айтат. Ошондо атасы «Кудай алсын! Уй барбы? Уйду нары-бери кубалап күйүктүр, анан бирпас тынч коюп карап тур. Күйүккөн уй суу издеп жөнөйт. Ээрчий бас, уй каерге барып, башын жерге салып, жерди жыттагылап токтой калса, уулум, так ошол жерди каз, ошол жерден суу чыгат...» деп акыл айтат. Жоокер атасынын айтканын кылат, суу табат. Көп кол бөөдө опат болуудан аман калат...

Каардуу ажо көп колду андан нары айдап жөнөйт. Көп кол туштушунан көк дайра шаркырап аккан бир ажайып өлкөгө кабылат. Көп кол серүүндөйт. Кыдырып жүрүп бирөө эки дайранын кошулган чатындагы терең көлдүн түбүнөн каухар таш көрөт. Бул ажонун кулагына жетпейби?! Ажо өзү келип карайт, чын эле көк иримдин түбүндө сары чолпон жылдызга окшоп жалтырап каухар таш жатат! «Алып чыккыла!» деп

[1] А ж о — байыркы кыргыз башчысын ушундайча атаган.

буйруйт ач көз ажо. Суучулдар көк иримге шуңгуп түшүшөт. Көбү кош дайранын агымы менен кетип, көбү «Жок экен, ажом!» деп, араң кайра чыгат. «Көрүнүп турганды жок дейсиң!» деп, ажо алардын баарынын башын алдырат. Эми эч кимиси «Жок экен» дей албай, көп кол улам тобу менен көлгө түшүп, кайра чыга албай, ушул жерде кыргын таба баштайт. Кеч киргенде жылып барып баягы жоокер сыр сандыкты ачып, айсыз түн жамынып отуруп, болуп жаткан окуяны атасына айтат. Ошондо кары «Кудай алсын! Ошол көлдүн башында бир дарак болуш керек, Сен, уулум, даректын башын тикте, каухар көлдүн түбүндө эмес ошол даректын башында болуу керек...» деп акыл айтат.

Эртеси жоокер көлдүн башына барат. Чын эле бир бийик чынар өсүп турган эле. Эң мурда бала көлдүн түбүн тиктейт, жалтырап каухар көрүнгөндө ыкырын өйдө кылып, болжоп, чынардын башына баам салат, көзүнө бир эски уя туш келет. Бала дароо чыкса каухар ошол эски уянын ичинде жатат. Көлдүн түбүнөн көрүнгөн каухардын нуру гана турбайбы. Бала каухарды ажого алып келип берип, көп колду ажонун каарынан ажыратып калат.

Шекчил ажо жоокерди айдатып келип, алдына чөк түшүрүп, «И, эки жолу тең арганы сен таптың. Кана, айтчы, мынча акылды каериңе катып жүрөсүң?» деп сурайт экен. Бала кысталат, чынын айтайын дейт дагы коркот, калп айтайын дейт дагы коркот. Эң акыры «Бир кашык каныбызды кечириңиз, о баатыр ажом! Бул акылды сыр сандыкка катып жүрөт элем...» деп жиберет. Ажо дароо жасоол жиберип, баланын сыр сандыгын дароо алдырып, оозун ачтырат. Ичинен ак күп жоокердей кары адам башын көтөрөт. Аяр ажо көп ойлонуп туруп, эки жолу кыстоо абалда акыл тапканы үчүн баласына да, атасына да канын кечиптир. Ажо сыр сандыкка эңкейип, «И! Эки акылды айттың. Эми үчүнчү акылга мага эмне демексиң? Кана...» деп кызыгып сураптыр дейт. Ошондо ак күп жоокердей кары «О, улук ажом, кулак сал! Же өзүңдө акыл болбосо, же жаныңда көптү көргөн бирөө болбосо жолго чыкпа. Жолуң болбойт, көп колуң бөөдө опат болот, акыры өзүңдүн кара башыңа күч келет...» деген экен. Ошондо ажо көп толгонуп, коп ойлонуп, сыр сандыктын түбүндө отурган акылга баш ийип, «Карынын кебин капка сакта!» деп, көп колду жортуулдан кайрып өз жерине жөнөгөн экен...

— Э, ал илгерки кары,— деп койду Кулкиши түңүлгөндөй,— азыр ошондой кары барбы, азыркы карылар ашкебн болуп калышкан!..

Теңирберди чын эле өзүнүн акылы жетпей отурган соң Кулкишинин сөзүнө сөз кайрый албады. Бекназар эч ойсуз, көңүлүнө «Эми эмне болор экен?» деген жөн эле кызыгуу да кирбегендей, эми ага жолдун оңу да, тетириси да бир өңдүү.

Көк өзөн боюнан жалгыз атчан көзгө чалынды. Жүрүшү катуу, «Э, тыпыраган Абилдин жарчысы го?» деп отурушту. Жалгыз атчан түз эле бери кайрылды. Кулкиши колун серелеп тиктеп калды. Туура келип, атынан түшпөй:

— Бекназар аке,— деди чабарман,— топ болуп жатат Темене-Суу түзүндө, сизди келсин дейт!..

Теңирберди кулак төшөп угуп, кызыл ээгин саал ача, энтиккендей токтоло:

— И? Кандай топ? — деп кайрып сурады.— Эмне кылган топ? Топ башы ким?..

— Топ башы Абил бий,— деди чабарман,— бирок эки араан тартыш болуп жатат. «Кантебиз? Эмне кылабыз? Ошону кеңешели, келсин баатыр!» деп, шашылыш, Бекназар аке сизди эл чакырып жатат...

Бекназар эмне жооп айтарын билбей, чабарманды элтейип эле карап отуруп калды. Азыр эмне айтат? Барып эмне акыл айтат? Ал камдуу эмес болучу. Чабарман кайра тартып, ат жалына өбөктөп чаап жөнөп берди. Чарчаган ат салпылдап, аздап алыстап, Бекназардын көз алдынан алыстап баратты. Бекназар калың ойго чөмүлдү. Көзүнө каратель аскер келди. Те алыстан, туңгуюктан «гы-ый... гы-ый...» деп, арттан кубалап тийип, жанындагы үзөңгүсү кагышканду улам бирин жалп эттирип, тийбегени ташка урунуп чырылдап тескери кайып кетип жаткан октун чуусу кулагын жаңырды. Ал көзүн жумуп башын чулгуп алды. Жаңырык тып басылды. Ошол замат көзүнө Абил бий алмашты. «О, түптүү журт, окко тике тур! О, шордуу эл, замбиректин оозуна башынды сал!» деп, безилдеп тургандай туюлду. Бекназар ордунан тура калды:

— Жок, жакшы күнүндө баатыры атанып, жаман күнүндө коңулга жатып алайынбы?! Барайын...

Темене-Суу түзүнө эл кара таан болуп толуп кеткен эле. Туш-туштан агылып келип жаткан элдин тосуп чыккан, «быякка кел!», «тигиндей түш!» деп башкарып жүргөн киши жок. Зарылдык, эртеңки күндүн камы, этекке өрт кеткендей шашылыш коркунуч кысып, жай адамдардын аңы учуп, жыйын өзүнөн өзү куралып көбөйдү. Эмгектенген кары келди, айрымач минип, али бала түгү түшө элек өспүрүм келди топ башына. Эгинин таштап дыйкан келди. Токойго салган капканын таштап, түлөсүн деп бөлөп койгон кушун таштап аңчы келди. Жайган малын таштап, келтегин сүйрөп малчы келди. Жөө чубашып, өгүзгө, төөгө учкашып, башта топ деген менен такыр иши болбогон жай адамдар келип жатты.

Жанында Кулкиши, бир убакта топ четине Бекназар келди. Те алыстан көргөн Абил бий чымкый кызыл аргымакты алчактата алдын тосуп, саламдашпай Бекназарды чылбырдан алып, жүрүп берди:

— Мына! Мына! Өзү келди Бекназар баатыр!

Бекназар эмне кыларын билбей, же ээрчип кетө бере албай, же тизгинин таласа албай калды. Дымып турган эл жааты дүрүлдөп, «Ой! Баатыр келди!» дешип, түрүлө каптап басышты.

Ошол учурда Бекназардын көзү те нары жакта узун бойлуу төрт жигит замбилге отургузуп алып, топ башына бирөөнү көтөрүп келатканын көрдү. «Ким экен?» деген суроо көңүлүнө келип сайылды. Оюн андан нары уланттырбай «Бекназар!», «Бекназар!» деген куттуктаган кыйкырык коштоп, кулагын тундуруп жатты. Жандай бергенде боолгоду белем, «Э, бу жарыктык кайдан жүрөт?!» деп, Бекназар чылбырын Абил бийдин колунан бир силкип жулуп алып, замбилди карай жүткүнө бастырды. Алмамбет! Бир кезде, ордонун чапанын айрыган кере кулач алп далы шүйүгөн, чачы, кардай ак, эки көзү кызарып көнүгүү салаңдап, көсө эмеспи карыган арстан кебетеленип, замбилде отурат. Эки жакты «Ушунча да эл көп болобу?!» дегенсип, таңыркап карайт. Бекназар атынан түшүп замбилдин алдынан тосуп:

— Ассалому алейку-м...— деп салам айтты. Замбил көтөргөн алп мүчө жигиттер Алмамбетгин небереле-

ри эле. Бекназарды таанышып токтоло калышты. Алмамбет жыртайып кызарган көзүн ымдалап, жаак териси шалбырап, Бекназар жакты тиктей берди. Бекназар анын колун кармап учурашты.

— Кайсы баласың?

Небереленинин бири:

— Бекназар акем...— деп, анын кулагына катуу айтты. Алмамбет:

— А түзүк!.. Бекназарсыңбы? Атыңды угуп жүрөм, үкем. Кем болбо...— деп алкап койду. Замбил дүүлүккөн элди аралап жөнөй берди.

Темене-Суу түзүнүн ортосундагы топудай дөбөгө өңкөй иргелген мыкты атанган чогулду. Ал дөңдү жакалай, жамырап келип, учуна, кыйрына көз жетпей, отуруу, туруу кыймыл түгөнбөй, кобурашкан сөз түгөнбөй, эл жай алыша баштады.

Те төштөргө, кыраңга, төмөнкү шор суулуу сайга токулуу ат, өгүз, маңкайган төө улоо батпайт.

Ала булут, күн бүркөө. Бирде дуу-дуу, кайра бат тына калган кескин шамал жерди сыдырып турду.

Абил бий мыктыларды жара келип орун алды. Эч ким дем тартпайт. Баарынын жүзүндө коop, мурда сүйлөп, бу чалкеш мезгилдин оор жүгү, милдети көкустан мойнума түшпөсүн деген аярлык бар. Замбилдин ичине салган аюу талпагын алдына төшөнгөн Алмамбет гана шүйүгөн далысы дүңкүйүп, жаак териси шалбырап, көзүнүн көнчөгү салаңдап, карыган арстан өндөнүп, эчтемеден капарсыз. Кай бир мардемсинген «О, кокуй! Гөрдөн тирилтип келгенсиң, бу качан аты өчкөн Алмамбетин мында апкелип, Абилдин да аргасы куруган экен?!» деп, мыйыгынан күлүп отурду.

Чалчаң Абил өсүп, бий атанып, элге алынып, күн бүтөрүп, доо чечип, ордого катташып кеткен соң мо-муы Алмамбет ага жол койгон. Бул дүйнөдөн артык баш эчтеме тилебей, курсагы тоюнса кубанбай, ач болсо күйүнбөй Күрпүлдөк-Сай ажайып жердин бир бурчунда кекилик менен эликтин арасында жай өмүр кечирип кала берген. Минтип жамы журттун тагдыры кыл таразага түшкөнүн, баш айланган ашууга келип кайда кулары белгисиз болуп турганын балдарынан, небереленинен угуп, замбилге түшүп келип турганы. Абил бий атайын чакырткан эмес, ал анын ушерде барын, жогун коңулго деле албады.

— О, кагылайын журтум ай! — деп, каңырыгы түтөгөндөй каргылданып баштады Абил бий. Жанында үй мүйүз тартып отургандар түгүл те алыста үндүн жаңырыгы араң жетип турган жердеги эл да мыды» этишпей сөз тыңшап калышты.

— О, кагылайын журтум ай! Көрүп турасыңар, башыбызга кыйын күн туулду го?! Эмне кылабыз? Үстүндөгү үй атага да, балага да, улагадагы каралга да бирдей тең го. Ошол үй сыяктуу өз ордобуз жаманбы жакшыбы ханыбызга да, бегибизге да, кара аламаныбызга да бирдей тең эмес беле?! Мына ошол ордобуз жыгылып отурат. Атасыз уул, ажосуз кул болмокпу!? Ордосуз өлкө, башсыз журт болмокпу?! Эмне калды бизге, о каралай көз калың журт, өзүңөр калыс болуп баккыла, бизге жапа тырмак аттанып, каапырга олжо болуп турган багыбызды ажыратып алышыбыз, жо кастарын тиккен душман менен таймашып өлүшүбүз гана калды!..— Ал кабагы түшүп отурган Бекназарды байкай отуруп сөзүн улантты.— Жашырыны жок, ханыбыз жаман чыгып, көп кармаштык, көп бүлүндүк өз ара. Эми ошону ушул тапта жаңыртып эстеп отуруу керекпи?! Кереги жок, о каралай көз журтум, биз эң зарыл иште, эң керек иште көздөшүбүз лазим, бороон жыккан үйүбүздү кайра көтөрүп тигишибиз лазим...

— Э, күч кана ага?! Эмне менен көтөрүп тигебиз?! — деп жиберди жакын эле жерден бирөө күңкүлдөй. Абил бий шак илип:

— Күч кана дейсиңби?! Күч мына отурган сен, мына отурган мен! Экөөбүз бириксек, бүт өлкө, бүт тайпа журт бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарса мына күч деген! — деп жөндөп кетти.

Дагы бирөө күрсүндү:

— Кудай уруп, дагы Миң тукумунун сасыган этегин өбөт турбайбызбы?! Ордо деп жүрүп...

Абил бий:

— Көрө жатабыз! — деп дароо алдын тосту.— Көрө жатабыз кимдин этегин өбүштү. Миң тукуму кепби азыр?! Миң тукуму жерге кирсин! Ордо кайра тигилгенде табылат этегин өбө турган акылга дыйкан бирөө...

Бекназар өйдө карады:

— Бий,— деди жай,— чириген ордону кайра көтөром дейсизби? Убара болбосоңузчу, кудай жалгагыр.

Сөзүңүз баягы эле сөз! «Биримдик!» деп сайрап, «Биримдик!» деп алдап, бул элди отко бир салып, сууга бир салып, түгөтүп түбүнө жетмей болдук го. Эмне берди элге ордоңуз? Элдин өз канына өз көйнөгүн бөлөп колуна карматты го нечен ирет...

Абил бий чаңырып жиберди:

— Эй! Макул, сенин айтканың болсун, ордону кайра көтөрбөй ак таштайлы. Четибизден каратил жалмап, кырып, өрттөп келе жатат го?! Эмне кыл дейсиң?! Тамагыңды бычакка тосуп, койчо мыңк этпей жатып бер дейсиңби сен?!

Экөбү тең жүйө айтты. Экөбүн тең жактаган, коштогон үн чыкты. Абил бий чакчарылып тиктеп, Бекназардан жооп күттү.

Бекназар жооп таппай калды. Те алыстан, мээсинин ичинен күн күркүрөгөндөй туңгуюк дүң-ң этип, замбирек үнү кулагына жаңырды.

Абил бий:

— Мына ушундай, каралай көз калың журтум, мен силерге жалгыз жолду, жалгыз арганы көрсөтүп отурам! — деп, андан нары түз эле буйрук айтты.— Түрүлө аттанабыз. О, эл агасы жакшылар, кулагыңарга салам, түздөгү дыйкан эл, тоодогу көчмөн эл, шаардагы соодагер эл жакшылары куран кармап биригип бир туу көтөрмөй. Бүткөн бул иш! Куран кармап шерт менен бекиген бул иш! Биз биринчи аттанабыз. Учуна чок байлап тартылган жебе сыңары өрттү биринчи биз чыгарабыз. Уктуңарбы? Саалкүндө Намангендеги орус аскерине кол салабыз!..

Эң акыры сөзү жаңырыктап элдин кыйрына тарады. Эл дүүлүгө түштү. «О, кокуй! Эми чындап балакетке калат турбайбызбы?! Ыя, орустун замбирегин камчы менен кантип сындыра чабабыз, кокуй?!» деген күдүк ар кимдин жүрөгүнө дудала салды. Андан башка айланын жоктугу ооз ачгырбай, кимдин да болсо демин кесип тунжуратты. Эч ким өйдө кайрып сөз айтпаган соң Абил бийдин буйругу буйрук болуп, бүтүм болуп баратты.

— Кырылабыз, жоюлабыз, кудай жар бизге, өз ордобузду, өз кутубузду көтөрөбүз! Оминь...

Алмамбет укканын өзү угуп, укпай калганын небересинен түшүнүп, болуп жаткан сөздү толук баамдап отурган эле. Тамагын жасап, эми бирдеме айтмакчы

болуп, Абил бий жакты карай берди. «И? Эми гөрдөн туруп келген Алмамбети калдыбы?!» деп бирөө күбүрөп калды. Эл Алмамбетти карап, эл караган соң Абил бий карап токтолду.

Жүз жашаган Алмамбет оозун жарым ачып, демин арак алып, кургай түшкөн оозун кыбыратып, тамшанып, нуру түгөнүп бозомуктап калган көзүн алсыз ирмегилеп, чөккөн арык, алсыз нар сыяктуу мойнун саал көтөрүп:

— И-и...— деди акырын.— Уктум акыбалыңарды. Аттиң, башыбызга жаман күн туулуп калган экен го?! Э, Бекназар кайда отурасың?

Бекназар «Менин эмне керегим тийип калды?» дегенсип, бирок ордунан козголбой, кашын көтөрүп, Алмамбетти тиктеп калды.

— И, Алмамбет ава? Отурат ушерде баатыр уулуң...— деди ошерде бирөө.

Алмамбет башын өзүнчө ийкеп, бирдемени ойлогонсуп, эки ийнинен ашып оркоюп турган тизесине колун коюп, үргүлөп отургансып көзүн сүзүп, бир убакта:

— Гм... Менин атым Алмамбет... Кузгундун жашын жашадым...— деди энтиге.— Бекназар, кулак салчы бери...

Бекназар үн берди:

— Кулагым сизде, куттуу...

Жакын отурган эл дем тартпай, былк этпей Алмамбетти тиктеп калышты. Жай кезде, балким, эч ким мынчалык барк кылбас беле, элдин бар болушу же жок болушу ортого таштalып турган чакта чеки ойлогон киши болгон жок. Алмамбет сөзүн улады:

— Кызык эмеспи бу? Ушул жашка келип, өзүбүз токсон боолуу өзүбектен башка дүйнөдө башка түрлүү эл бар экенин билбейм. Сен четке көп чыгып жүрөсүң, жанагы жалмап келе жаткан орус дегенди өз көзүң менен көрө алдыңбы, балам?..

Бекназар эмне кыларын билбей калды. «Муну сурап эмне кылат жарыктык?!» деген ойго кабылды. А Алмамбет көзүнүн көнчөгүн саландатып, Бекназар жакка кулак төшөп, жоон күтүп көшөрдү. Бекназар басмырт күңкүл жоон кылды:

— Көргөм...

Алмамбет:

— Кай түркүн жан болот экен?..— деп, аны сайын кызыгып сурады.

Абил бий карап отуруп, «Э, жараткан, пенденди ушунча алжытасыңбы?!» деп, мыйыгынан күлдү. Бекназар суроого жоап берди:

— Жумуру баш, буту айры...

— И-и... Жандашат бекен, сүйлөшөт бекен?

— Сүйлөшөт. Өзүлөрүнүн тили бар...

Кабагын бүркөйт бекен?

— Бүркөйт...

— Күлөт бекен?

— Күлөт, кутманым. Өз көзүм менен көргөм...

Абил бий баш болуп, болгон сөзгө күбө болуп отурган эл бакырып күлүп жиберишти. Кимдир бирөө тыйды. Алмамбеттин суроолору алдына угулуп, артына угулбай, эл бир аз дуу-дуу болуп, жүткүнүшүп калышты.

Алмамбет:

— Бекназар! Алжыган аваңдын кебине эринбей жоап кылып кой. Орус оокат жейт бекен?..

Бекназар аргасыз жылмайып:

— Жебей анан! — деп жиберди.

Алмамбет ойлонуп отуруп калды. Чекесинен чыпылдап тер чыкты. Небереси жоолук менен сүрттү.

— Э-э...— деп, өзү да астейдил таңыркады. Алмамбет,— бу орусуң жумуру баш болсо, сүйлөсө, ал деле биздей адамзаада турбайбы?! Кабагын бүркөсө—каарга жөндөмү, күлсө—ырайымга жөндөмү. Көр оокатка баш салса—алдайт экен, алданат экен. А кокуй, биздей эле макулук, көр пенде турбайбы?!

Эл дүүлдөп кетти. Кай бирөө баш чайкап, кай бирөө маанiге тен коюп, кай бирөө чала угуп калып, «Эмне деди? Ыя? Эмне деди?» деп ар кимдин оозуна кулагын тосуп, кай бирөө бу бир кылымдын жүзүн көргөн абышканын сөзүнүн артында бир маанинин учугу чыгып келатканын сезип, эл тынчтанды.

— О, кокуй, каралай көз калкым ай...— деп, кузгундун жашын жашаган Алмамбет маани улады.— Кырылгандан жакшылыгы болобу?! Ордо дейсиңер, ордо кимдин чекесин жылыткан?! Биздей эле адамзаада экен, адамзааданы жакшы сөз атынан түшүрөт, жакшы оокат жибитет, достун тонун кийип, ошол орустун өзүн алдынан тосуп чыкса не болот?..

Эч ким сөз аралаштырбай, баары Алмамбетти карап, жыйын дым боло түштү. Эч кимдин түшүнө кирбеген ой!

Алмамбет эми ишенимдүү үн катты:

— Адамзатта бирине бири үйралат, бири биринин сырын алат, бирине бири көнөт, жытыгат. О, каралай көз журтум, табышкыла орус менен колуңардан келсе. Ырыс оошот, акыл жугушат! Түбүндө көргөн күнүбүз, тагдырыбыз биригип, тең ата тууган болуп кетебиз.

Жакын отурган кадырлуулардын бири эки көзү чекчейип:

— Э, кагылайын кудай! Мына бу «өзүнө өзү бий» акылды айтып отурат го! — деп жиберди.

Абил бий купкуу, эки көзү тептегерек, жини келип:

— Элдин бийи мен! Өй, өзүнө өзү бий, сага эмне жок? — деп ордунан силкинип турду.

Эми андан эч ким ийменбей, эч ким сөзүн тыңшабай, эл дуу-дуу жарылып толкуй баштады:

— Мына сөздүн сарасы! Мына акылдын төрөсү!

— Эмне үчүн тосуп албайбыз?! Орус деле биздей журт турбайбы!

— Э, ордоң менен опат бол, кызыталак! Ордо деп жүрүп не таптык?! Оруска кошулабыз! Тууган болуп кетебиз...

Абил бий:

— Те-ек, кутурган эл! — деп чыңырды калчылдап.— Ой, кутурган эл!..

Эч ким укkан жок.

Абил бий кумсарып кайра отуруп калды. Ким бар жанында? Тегерете карады. Ыкташар эч ким жок, ийменер эч ким жок. Жана эле оозун тиктеп отурган элдин эми ага кабагы кирдүү. Ичи сыйрылды. Колуна албарс кылыч алып, ушул азыр оңду-солду шилтесечи?! Аттиң, Бекназар деген көк аска турат алдында! Баарын чогултуп өрт койсочу?! Көлдөй күр-шар этип эл турат алдында! Заары да, ертү да өз ичинде күйдү. Иреңи кара күйүндү болуп, бирок серт эте албай, былк эте албай, жексен болуп отуруп калды. Чекесинен идиреп жан тери кетти.

Алмамбет:

— Э, Бекназар!

Бекназар:

— Кулагым сизде...

Алмамбет обдулган арстандай сүрдүү:

— Сенден башка ким жарайт?! Балам, көтөр көкүрөгүңдү, орустун алдын сен тосуп чык!

Бекназар ордунан тура келип, унчукпай Алмамбеттин эки колун кошо кармап, эңилип өөп, ыйыктай тоого кылды:

— Кутманым!.. Башка бирөө шайлансын... Мен бул дүйнөнүн ойнунан кечкен элем...

— Ошент, балам,— деди Алмамбет, баатырдын сөзүн укпай калдыбы же угуп эп көрбөдүбү, кесе сүйлөдү,— орус ок атса биринчи жыгыл, сөзгө келсе жүйө таап, элиңдин эртеңки күнүнө араңжы бол. Сага башка жол жок, сени эр жигит дейт...

Эми эмне кылат? Бекназар унчуга албай отуруп калды. Ал көңүлүндө тууган менен да, душман менен да жарашпады беле? Жер тиктеп, эки жолдун айрылышында калтылдап турган эл тагдыры, эл милдети мойнуна түшүп, салбырап отуруп калды.

— Шылкыйба, баатыр!

— О, кокуй, сен өзүң жарабасаң ким жарайт бул ишке?!

— Ой, айланайын, Бекназар аке...

Эл бир ооздон жаалады. Те алысыраакта «Бекназар!», «Бекназар!» деп, кылка-кылка атчан жигиттер кыйкырык салып жатышты. Бу Абил бий курай баштаган колдун башы болучу. Бекназар үшкүрүп ордунан турду да, кадимки оролуна келип, көкүрөгүнө максат, муунуна кубат кирип, мыдыр этпей оозун тиктеп калган элди бир сыйра көз салып:

— О, каралай көз туугандарым! — деп үн салды.— Мейли, бар десеңер барайын, жаңы тууганды тос десеңер тосоюн... Эми менин сурарым, айланайын ыйык журт, куралган жигиттер жай-жайына тарасын, дыйкан эгининин башына, чарбадар малынын четине барсын, эчтемеден камтама болбой бейпил тириликке өткүлө...

— Болду! Айтканың айткан, Бекназар баатыр!..— деп, эл дуулдады.

Мына ошентип, жүз жашаган Алмамбеттин акылы жыйындын бүтүмү болду.

Узун бойлуу төрт небереси Алмамбетти замбилге кайра отургузуп, ийинге салып көтөрүштү. Эл самсып ээрчиди. Оозу кере карыш болуп сүйүнгөн Кулкиш куланчаар аргымакты Бекназардын алдына тарта берди. Чууда, кымкуутта эргип көнгөн кулан чаар ээси минер замат ооздугун кемирип, туйлап элире басты. Эл бака-шака сүйлөшүп, куду оргуган суудай күүлдөп, аттуусу аттуу, жөөсү жөө, төөчөнү төөлөрүн логлотуп, өгүзчөнү өгүздөрүн өкүрөндөтө желдирип, замбилде бараткан акылман атасын, куланчаар аты ойногон эр уулун коштоп жөнөлдү.

Абил бий отурган ордунан тура албады. Эч ким аны жүр деген жок. Ал өзү бирөөнү токто деген жок. Өңү жез болуп, ыйынган маймыл көздөнүп, топудай дөбөдө эзи журтка конгон кузгундай карайып, өзү жалгыз отуруп кала берди.

III

Исхак дарга асылган соң Кудаяр менен Насирдин «Эми мени хан кылат жарымпаша!» деп, ар кимиси өзүнчө сүйүнүп, өзүнчө камылга көрүп, «Менден мурун сүйлөшүп кетпесин?!» деп, бири биринен кызганып, атаандашып, эски адат боюнча хан көтөрүлө турган ак кийиздерин төөгө артына келишип, жарымпашанын эшигин сагаалашкан болучу. «Жо, убада боюнча Кокондун билерманы мен болушум керек эле!» деп, Абдырахман бир жактан келип күткөн болучу. А жарымпаша аларды кабыл алып сүйлөшмөк түгүл, тигил үчөбү үч жактан талашып таазим кылышканда атайлап, көрүп туруп, эч көңүл бурбай койгон. Бул чириген ордо жок болмоюнча өлкөнүн жаңжалы тынмак эмес, нааразы элдин көтөрүлүшү басылмак эмес, эгер жек көрүмчү хандарды улам эле калкалай бере турган болушса Россиянын жергиликтүү элге биротоло кадыры кетмек. Эстүү фон Кауфмандын буга көзү жеткен элс.

Көп өтпөй бүткүл элетке сөзү өтүмдүү Курманжан датка айым Ошко келип, генерал Скобелев менен жолугушту. Өлкөнүн бүт шаарынын ачкычы тапшырылды кылып, чачында байланып жүргөн (кыргыздын улгайган аялдары жаркылдаган чолпу тагынганды уят көрүп, чолпу ордуна атайын же күмүштөн, же жездеп жасатып, бир нече ачкыч байланып алышат) ачкыч-

тарын генералдын алдына таштап, уруш токтогондун белгиси кылып, белиндеги алтын саптуу кичинекей кыңыракты чечип берди. Ушунусу менен эстүү датка айым өлкөгө энелик кызмат көрсөтүп, ордонун жоюлганына макул болуп, өлкө Россия мамлекетинин карамагына кошулушун колдоп, элдин мындан наркы тынччылыгына, келечегине кепилдикке өттү.

Ушундан соң фон Кауфман Курманжан датканын «Алайская царица» деген куру атагын өчүртпөй, ага полковник чинин кошту, Насирдинди дворян дарасына өткөрүп, Абдырахманга дагы полковник чинин алып берип, алардын да көңүлүн бир жагынан тынган эсеп кылды.

Ошондо да, «энеден хан туулгам, бек туулгам» деп жүргөн кишилердин көңүлү тына койгон жок. Өзүнө түшүнүксүз «дворянин» дегенге ыразы болбой Насирдин, колунда бир солдаты жок полковниктин мундирин жамынып отуруп калышына эч ичи түтпөй Абдырахман, аларга Кудаяр акылчы болуп, эл белгилерди кайра жашырын уюштуруп, куран кармашып антташып, жыгылган ордону күч менен кайрадан тургузууга аракет кыла башташты.

Бирок, алардын Абил бийге окшогон эл арасындагы таянычтары эч жерде ишин илгери кыла алышпады. Эл өзү тандап өлүм жолунан өмүр жолуна түштү. Ич күйдүлүгү билинген «Его высочества» Кудаяр, «дворянин» Насирдин, «полковник» Абдырахман элден четтетилип, Оренбург губерниясына сүргүн болду. Мүдөөсү элдин мүдөөсүнө төп келбей, элдин колдоосунан такыр ажырап, эски ордо биротоло жыгылды, анын кандуу кылычы сынды...

IV

— Ырахмат, баатыр, не кылган менен тууганым экенсиң, чакырсам назарымды сындырбай үйүмө келип, даам сызып отурасың...— деп Абил бий жөргөмүштөй бүрүшүп, не каңырыгы түтөгөндөй, көпкө токтоп, буула сүйлеп отурду.— Ушуга чейин катуу кебим өтсө, катуу камчым өтсө... күйүп кеткен ордонун катуу кебин айткам, катуу камчысын чапкам... Эмне артты мага? Өз тууганыма, өз журтума жек көрүнгөнүм артты!.. Ага кайгырбайм деле, бийлик деген бий-

лик, ташка отур десе отурмай, сызга отур десе отурмай эмеспи?! Менин алдыңан өтөр сөзүм бул — эл сага ишенди, эми оомат сеники, көрүп турам башымдан бак кетти, колумдан күч кетти, баатыр, кечирүүгө кубатың жетсе кечире жүр...

Дөңдө кузгундай болуп жалгыз кала бергени анын бардык дымагын күбүп түшүргөн экен. Ал өйдө карай албай, суюк кирпиги алсыз кыбырап, көз көрүнөө арыктап жаагы кулжуюп карып калган, колунун учу титиреп, көзү жашылданып отурду. Каракаш айым соорусун сүлкүлдөтүп, эшик караган, от ичкериткен эч ким жок, меймандарын өзү күзөтүп жүрөт. Бекназарды алдыртан жалжал тиктеп, кабагын жаркылдатып, жылдызын төгүлтүп, ошонусу менен ага болгон кадырлоосун, урматын билдирет. «Келгиле, баатыр уул... кымыздан иче отургула...» деп, үнүн коңгуроо кылып кымыз сунат.

Мейман эки гана киши.

Жол боюна үй тиктирип, бала-чака айттагыдай аар кийинип, ак сакалдуу карыдан, акылы тетик жаштан чогултуп күттүрүп, орус отрядын кучак жайып тосууга Бекназар көп камылга көрүп жаткан эле. Сырттан байкап Абил бий «Э, кудурет! Заман оодарылып кетет деген ушубу?!.» деп, жети атасынан бери өтүп келе жаткан мурас бийлиги колдон суурулуп баратканын көрүп, эч аргасы жок, ичи сыйрылган. Эң акыры «Кой, Бекназар бийдин алдына түшүп, жарашса жарашып, жарашпаса, жок дегенде, эл көзүнө көңүлүн алып коёюн, акыры ортобуздан чатак чыкпай койбос, ошондо эл көзүнө жүзүм жарык болсун!..» деген ойго токтоп, өзгөчө көңүлдүн белгиси кылып Каракаш айымды жиберип үйүнө чакырткан. Кадырлуу жеңе өзү келип отурган соң Бекназар кыйыктана алган эмес. «Сыйды да көргөн, сыйлап да көргөн эски адам эмеспи, эл ишине пайдалуу кеңеши болуп калса угалы!» деп, Бекназар жанына Кулкишини алып келип отурганы.

— Мен эми жолуңа тоскоол болбоймун, Бекназар бий... Баштай бер элиңди каалаган жагына, бул дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да өзүң кепил бол, өзүң жообун бер... Мен да өз жолум менен жүрүп көрдүм, эми сен да өз жолуң менен жүрүп көр... Кийинки урпак же меникин туура дер, же сеникин туура дер...

— Абил аке,— деди Бекназар ойлуу,— бий болоюн деп жулунуп жаткан жерим жок, ушундан бирдеме өзүмө арттырып калайын деп жатканым жок, өзүңүз көрүп турасыз. Көп анда эмес го?! Орус этеги жайылган журт экен, аткан огу алыска тиет экен. Бул тегин эместир. Ырыс алды — ынтымак! Эң оболу ынтымагы бүтүн го дейм, окко канат байлаган акылы бар го дейм?! Ишеничтүү кишиден угуп туюндук, тиги Эдилден берки даланын казагын, бу биздин Сары-Өзөн-Чүйдүн кыргызын орус жутуп койбоптур. Кайра ал элге эң зарыл болгон ынтымакты, ырайышты берди дейт ко?! Мейли, тарлык тар кишинин кылары дейт, тарлык кылбайын, көңүлүңүз болсо жол койдум сизге, сиз баштап тосуңуз. Кимибиз тоссок да эми маани өзгөрбөйт...

Ушул тапта Каракаш айым башкаларга байкатпай өз байын алдыртан тиктеп калды. Абил ичинен жым эте түштү. «И, не десем?» деп заматта азазил акылы чарк урду. Ал башын көтөргөн жок, көзүн Бекназарга көрсөткөн жок, бир пас ой баса калды. «О, бу бала не деген айкөл бала?! Не деген талаадай кең, тоодой бийик бала?!» деп, ичинен тен берип, ичинен таң болду. Ошол жерде «Макул, экөбүз тосолу!», же «Макул, мен тосоюн, жашым улуу, жолум улуу!» деп жибере да албады. Анда ачык жутунганы билинип калат. «Бу көнсө да кара аламан көнөбү?!» деп жүрөгү сыздады. Ал башын чайкап, Бекназарды карап:

— Кой,— деди эски куу,— эл жолду сага бердиби сенин акың, сен өзүң эле тосо бер, баатыр! Жол коюп алдыман өткөнсүп коюшуң мага олжо, мен ушуга ыраазымын, төбөмү көккө жеткирди...

Андан соң Бекназар эчтемени оюна сактабай көрүп жаткан камылгасын, аракетин ортого салып айтты. А Абил бий бирин да укkан жок. Анын арам ою кара жөргөмүштөй нары-бери алдастап тор чатып жатты. Көңүлү, үмүтү улам бир жерге барып урунат. «Бу көнсө да кара аламан көнөбү?!» деп, санаасы жездей саргайып кетет. «Жо, бу менин алдыма көлдөлөң, кара аламан мени карабайт бул аман турганда, мунун көзү барында...» деп, дилинен кара чаар жылаандын уусу куюлду.

Кысыр эмди тайдын балборук эти, суусуну кымыз-

дын гүлү болду. Каракаш айым дасторконун да, көңүлүн да кенен жайып, меймандарды өзгөчө күттү.

Кулкиши жетине албай, ичинен сүйүнүп, ичинен көкүрөгү көтөрүлүп, кээде:

— Эми, Абил аке, мындан наркы иштн көро жатабыз!..— деп оозун толтура сүйлөп, Абилге тең болгонсуп, бакытка карк болуп отурду. Оокат сиңсин деп Каракаш айым сары чайды жакшы демдеп, бир пиялдан өз колу менен сунду.

— Бий, бизге жоопбериңиз...— деди Бекназар кетүүнү эсине салып, сыпаты үчүн Каракаш айымга ырахмат айтты. Каракаш айым үнүн коңгуроо кылып:

— Өткөн-кеткенди эсиңе албай, чакырса назарын сындырбай, көксоо агаңдын үйүнөн келип даам сызып, билгиликтүү кишинин ишин кылдың, кагылайын кайним. Дос сүйүндү, душман күйүндү буга. Сага ырахмат, кагылайын...— деди жоодурай, анан сарала саймалуу жапсар баштыгына даяр коюп койгон ак быязы камзолду Бекназардын ийнине жапты.

— Куттуу үйдөн куру чыкпайт. Ийниң кубанып кетсин, баатыр,— деди Абил.

Чын эле камзол кунда жок камзол экен. Ак тайлактын жүнүнөн таза кылдап, бордоп, эришин, аркагын оң-тетири талдырп өзүнөн үлбүрөгөн чийин, түр чыгарып согулган. Тигишин ак жибек менен кежиген. Тик жака, жакасынан ылдый так белине дейре кыдырата түймө.

Кулкишинин көзүнөн от чыгып кетти.

— Агаңдын жыйган-дүйнөсүнөн эмес,— деди Каракаш айым,— бу тырмагымдан чыккан буюм, жаман да болсо жакшыдай көрүп, жыртып кой, кайним...

Салт ошол, Бекназар баш тарткан жок. Кубанган жок. Жер тиктеген калыбында ийнин күйшөй, акырын баш ийкеп ырахматын билдирди. А Кулкиши ак быязы камзолдун жеңинен карамалап көрүп:

— О-хо-о!.. «Жаман да болсо» дейсиң а?! Колуңа баракелде, жеңе!..— деп мактап калды.

Негедир Абил капилет оорусу кармагандай иреңи өчүп, былк этпей ой басты. Меймандардын аттарынын белин тарттыр жигиттерге деп, Каракаш айымды жумшады. Ал кетери менен илбирстей шып туруп:

— Эми, балдар...— деп күбүрөп, коңулга күймөнүп, бир кичинекей кол чаначты алып чыкты,— эсимден чыгып калган турбайбы... Жаман адатым бар, кымызды бөлөк ачыттырып ичем, насыйбадын кумарындай нерсе, кээде жаман деле болуп калат, бирок ичсем суусунумду кандырат...

Ал кол чаначты шылк-шылк булкуп, анан кырма кесеге мелтирете куюп, Бекназарга сунду. Бекназар унчукпай кесени алды. Абил кымыздан Кулкишиге да куйду:

— Ичкиле, балдар...

Бекназар кымызды бир шимирип жутуп, негедир тамшанып токтоп, ошол замат башын көтөрүп, Абилди октолуп тиктей берди. Абил да көзүн ала качпады, жыландай мелтейип, ууртун бек кымтып, иреңи аны сайын кумсарып кетти. Колуна тийген кесени эми оозуна алып бараткан эле Кулкиши. Бекназар кагып таштады. Кесе тыякка ыргып, кымыз жайнап төгүлдү. Кулкиши томсоро түштү. «Аттар даяр!» деп кабарлаганы тыштан кирген жигит болуп жаткан ишти көрүп, Абилди жалжал тиктеп токтоло калды.

Бекназар колундагы кесе менен Абилди уруп жиберди да, унчукпай эшикке чыга жөнөлдү. Кулкиши артынан шашылды. Абил былк эткен жок, башынан ылдый кымыз төгүлүп, бирок унчукпай, ууртубек кымтылган бойдон, нестейип отуруп кала берди. Жигити кеткендердин артына жулунуп басты эле:

— Бери...— деп, акырын зекип токтотту Абил. Тыштан шаша басып Каракаш айым кирди:

— Эмне болуп кетти?

Абил былк эткен жок.

Бекназар атка мингенинче чапты. Кулкиши артынан куйрукулаш кетти. Эмне болду? Мамиленин мындай тез өзгөрүшүнө түк баамы жетпей, ичинен Бекназарга күнөөнү оодуруп, кейип келатты Кулкиши. Айры белеске жеткенде, нарытан те этеги мунарыкка төнүп, ийрилип аккан суусу күнгө жылтылдап, ар жеринде топ дарак дүпүйүп, мелмилдеп көк өзөн көзгө тартылды. Бекназар тизгин жыйды. Кара моюн болуп тердеп, оолугуп алган кулан чаардын тизгинине алы жетпегендей болуп, ат үстүндө теңселе түштү. Кулкиши жетип сүйөй калды. Бекназардын иреңи көгөрүп, көзүнүн эки кычыгынан идиркенектеп кичине чылпак чыга түшүптүр. Өтө кыйналгандын белгиси.

— Өй... айланайын, эмне болду ыя?..— деп жиберди Кулкиши үрөйү учуп. Бекназар башын чайкады. Оозунан чыккан деми өтө ысык. Кулкишинин көңүлүнө дароо күдүк түшүп, дароо кайгыга алдырып, калтырап кетти:

— Кокуй!.. О, кокуй, жемекчи Абил жеген белем, кокуй?!

Бекназар Кулкишиге таяна берди. Ал кой дегендей башын чайкады. Ат жалына эки окшуп кан кусуп жиберди. Кулкишинин биротоло эси кетти, эки жакты алактап карап, кишинин карааны көзүнөн учуп, араң сүйөп, токтоно албай үңүлдөп ыйлап, белиндеги жоолугун чече коюп Бекназардын көкүрөгүн, оозун аарчыды. Бекназар дагы окшуду. Шүүшүн чыкты. Бир кезде жаш талдын суусун чыгара кармаган балбан, уюткан колодой нык жигит эки бүктөлүп ээрдин кашына тырышып жыгылды.

— Ой... айланайын жолборсум... айланайын...— деп бакырып-бакырып жиберди Кулкиши. Бекназар бир оңтоп өйдө болду. Эки көз түйрүлүп кеткен сыяктуу, кыпкызыл, нуру өчкөн. Эрдин кесе тиштенип:

— Кулаке...— деди ал араң. Кулкиши үйрүлүп:

— Ыя, айланайын, ыя?..— деди көзүн тиктей.— Ыя, Кулакең сары улак болсун сага...

Бекназар:

— Кулаке, бир сурарым, ушуну аткар, Кулаке, эң акыркы сурарым...

— Кулакең сары улак болсун сага... Садага болсун сага Кулакең...— деп дилдиреди Кулкиши.

Бекназар:

— Болор иш болду, көрүп турасың, Кулаке, бала эмессиң... уу коргошун ичтим... Сурарым ушул, ушуну эми эч кимге оозуңдан чыгарба, Кулаке... Чайпалып жүрүп төгүлдүк го, чабышып жүрүп түгөндүк го?!. Болду. Менден мурун адам өлбөптүрбү, менден кийин адам өлбөйбү?! Бир гана арманым кетти ичиме. Элдин эң акыркы милдети эле, орусту тосуп бере албай кеттим. Коркпогула, өзүңөр тосуп чыга бергиле, Кулаке...

Кулкиши эчтеме айта албай, өңүрөп ыйлады. Бекназар чымыркана тиштенип, көзүн сүзүп, ат үстүндө каалгыды...

«Эмне болду экен? Болду болору! Өлсө өкүрүк, өлбөй калса кыйкырык. Экөбүнүн бирөбү...» деп Абил төрүндө толгонуп жата албады. Эшик шырт десе, төалыстан ит коңк деп үрсө, башын селт көтөрүп, жүрөгү муздап, эрдин кымтып тыңшай калат. Ага баары таң. Каракаш айым таң. Ал эч качан мындай болбогон. Эч качан мындай үрөйү учпаган. Эч качан мындай алдастабаган. Ирең керсары тартып, эки көзү кызарып, бир күндүн ичинде арыктап, катырган балыктай мисирейип кетти. Эч ким менен сүйлөшпөй, бет келишип отурбай койду.

Каракаш айым өргөөгө кирип, жүйүртө басып келип, жанына отурду. Сөздү эмнеден баштарын билбей бир пас отуруп калды.

— Датка...— деди акырын,— табып чакыртайынбы?..

Абил унчукпады, көңүлү уйгу-туйгу, «Өлсө өкүрүк, өлбөй калса кыйкырык» деген ой, башка сөзгө орун бербеди.

Эшикке дүпүртө чаап келип бирөө түштү. Абил жамынып отурган кымкап тонун силкө таштап ордунан атып турду. Каракаш айым эшикке умтулду. Кара жолго коюлган кароол экен. Ирең купкуу. Абил тирмейип тиктеп калды. Ал ошол тапта «Өлсө өкүрүктү, өлбөй калса кыйкырыкты» күттү.

— Бий, баатыр өлүптүр...— деди кароол аптыгып, Каракаш айым кокуйлап жиберди. Абил ирең бир кубарып, бир кызарып, бирдеме дей тургандай болуп, кайра токтолуп, купкуу жука эрини акырын кыбырап, кароолду мелтейип тиктеди:

— Эмне деп өлүптүр? Ыя, бирдеме деп керез айтыптырбы?..

— Билбейм, бий. Көл Мазарга көр казганы келгендерди көрдүм...

Ал бий жеңилдене түштү. Чекеси нымшып кетти. «Кудай ыракматы кылсын...» деп ачык күбүрөп, эки алаканы менен жүзүн сыйпап койду. «Э? Көр казганы көрүстөндө жүрүшсө... мага атайылап кабар жиберишпей койгон экен. Бу шек саноо, ичтин кеткени эмес бекен а?...» деп, азазил көкүрөгү нечен толгонуп кетти.

— Кайран баатыр! Суудай таза, жолборстой эр көкүрөк, жүзгө чыккан карыдай акылга дыйкан эле...— деди Абил, ошол жерде кароол жигиттин көз алдында,

өз байбичесинин көз алдында кадыресе, же кубанычыбы же күйүтүбү жашып жиберди.— Кудай ыракматы кылсын! Жан бар жерде өлүм бар. Баарыбыз бир күнү ошобуз...

Каракаш айым астейдил көз жашын төктү.

V

Полковник Машин Наманган шаарынан чыгып Сефит-Булан аркылуу жүрүп келатты. Кутурган үч жүз козак-орус отряды жанында. Сефит-Булан аркылуу оңго бурулуп, күн чыгышты карай жүрүп, Болгон тоо Бозбуну имерилип, түштүк багытына карай, андан нары Нарын боюна чыгып кетүү.

Капчыгай бойлоп, көк жашыл тоо этектеп, ар мерчемдүү жерге токтоп, эки жакты арытып дүрбү салып, өтө сак, өтө аяр келатты. Чөп басып калган эгин жай, суу жүрбөй калган арык, кээ жерде кароосуз калган кыштоо кезигет. «Кара кыргыз көчмөн журт,— деп түшүндүрүп келет тилмеч,— эгинге анча табити болбойт, карабайсызбы кандай сонун суулуу жерлер (!) бош жатат. Өзүлөрү те ак карлуу бийиктин нары жагына көчүп кетишкен. Жай аягында ылдыйлашат. Кеч күздө ушул жерлерге айыл батпай кетет. Баарында боз үй...» Полковник Машин унчукпайт. Эки жакты шектүү тиктеп келет. «Качып кетишкен» деген ойдо. «Буйга тосуп турушсачы?..» деп, өзүнөн өзү жини кычайт, алдындагы чоң тору кашка атты килеңдете желдирип, опоң-опоң эте келет.

Эки суунун кошулган чатына келишти. Тору кашка аттын башын тартып, полковник Машин токтоло калды. Суунун бири караалчын көк, бири түбүнөн ташы көрүнгөн аппак экен. Жээги кыздык чачындай төгүлгөн самби тал. Көк теректер желге шаулдап, түштуш жактан гүлдүн, балдын жыты буруксуп келип жатты. Жакын эле жерде жапайы өрүктөр сарала шайы болуп шагын ийип турат. Эч жан жок. Те бийиктеги төбөдө боз торгой сайрап жүрөт. Нары-бери кандайдыр бир кичинекей сарала чымчык учуп конуп, ак баш кулунчакка ийе конуп, сайрады. Эч ким жок. «Бейиш!..» деп өзүнчө күбүрөдү полковник Машин. Теминип келген сотник ширин оюн бузду:

— Улугум! Ушул жердин кишилери...

Полковник кабагын бүркөй карады. Те күдүрөйгөн калың жаңгактан бери чыгып турган он чакты кишини көрдү. Колун серелеп тиктеди:

— Камдуу болгула...

Заматта үч жүз козак-орус отряды каркыра болуп тизилип, канат жайып, күдүрөйгөн топ жаңгакты курчоого бет алды. Полковник Машин тилмеч экөбү жай бастырышып жөнөштү. Согуша турган эчтеме жок эле. Айлана тыптынч. Эки суунун бир кунунда бейпил шаулдаганы гана бал жыттанган абаны термелтип турду.

Үрөйү учкан он кишинин ичинен башында аппак селдеси бар, жалаң кымкап тон кийген адам алдыга басып тосуп чыкты. Артынан калгандары басты. Жаш жигиттер. Белдеринде ак жоолук. Колдору боорунда. Кымкап тондуу аркан бою келип, бүк түшүп таазим кылды:

— Ассалому алейкум, Адам атанын ыкыбалдуу балдары!..

Тилмеч которду. Полковник Машин мурутун былк эттирип, көзү күлүп, башын ийкеди. Андан нары эмне болор экен дегендей кызыккандай.

Кебетеси ордонун колго түшкөн билерманы сыяктанган адам калтыраган үн менен, кандайдыр көмөкөйдөн күңгүрөнгөн, арбагандай жумшак үн менен, полковникке ушундай туюлду, көпкө бирдеме деди.

— Эмне? Ушулар менен сый-сыпатташып отурабызбы?! Улугум, сарала өрүктүн башына саландатып таштап, жөнөй бербейбизби? — деди кутурган сотник атын тыбыратып.

— Үлгүрөбүз...— деп койду полковник Машин.

Тилмеч которду:

— Бул багыттагы кара кыргыздын бир бийи, орус үчүн берилген ак ниет адаммын дейт. Урматтуу төрөлөрдүн келерин угуп, көп тартуу менен, ак даам менен, ак көңүлүн алаканына салып, тосуп турган адаммын дейт. Ибн-Караш Абил бий экен...

— Э, ошондой бекен?! деп койду полковник Машин.

Абилдин көзү тилмечке түштү. Тилмечтин жүзү кандайдыр ага жылуу учурады. Жан тартты. Андан себеп, арга, ушул төрөлөр менен кепке гана келишти-

рип коё алар бекен деген ой бийлеп, жалооруп тиктеди. Тилмечтин жүзү суз болучу. Ага алдында калчылдап турган кыргыздын тагдыры кайдыгер, аларды козак- орус тиги сарала өрүктүн башына ылдый баш кылып асып кетсе да, же кубаттап, же каршы туруп, селт этер жүрөгү жок, ушул кымкуут өрттүн ичинен өзүнө дүйнө жыйнап жүргөн бир пенде болучу.

— Келгиле... Төрүбүзгө өткүлө... о, адам атанын ыкыбалдуу балдары...— деп, жер мөгдөп келип, Абил полковник Машиндин үзөнгүсүнө жетип тоол кылды.— Келгиле...

Полковник «бул эмнеси?» дегендей тилмечке кыя карай берди. Тилмеч мелтейген калыбынан өзгөрбөй башын ийкеди: «Знак покорности...» деди акырын.

— Улук төрөлөр, адам атанын ыкыбалдуу балдары, кызыр жылоологон пенделер...— деп муңкана үн салды Абил,— менде, менин элимде азирети акпашага, урматы улук жарымпашага, бир кудайым жолун ачып бизге келип турган төрөгө жаман ниет, арам ой жок... Келгиле, аттан конгула... кадырлуу, сыйлуу мейман болгула...

Тилмеч которду. Полковник атын темине берди:

— Эмне экен, сүйлөшпөскө, мейман болбоско эмне?! Кызык да бу...

Абил алдыга түшүп, дикилдеп чуркап, ар жерде талма коңуздай башы менен жер сайып таазим кылып калган өз жигиттерине «Ой, болгула!», «Ой, жайгыла дасторконду!» деп, бурк этип өтүп баратты. Жигиттер дароо жан кирген сыяктуу тең жөрмөлөп чуркап ишке киришип кетип жатты.

Топ жаңгактын четине жетип, Абил ийилип токтой калды:

— Келгиле, азиз меймандар, ыкыбалдуу меймандар... Жол азабы белгилүү, атка урунуп, чаалыгып, чаңкап калгандырсыңар, аттан конгула, мына майдан, мына саябан, эс алгыла, азиз меймандар...— деп кош колдоп көйкөлгөн шиберди, көлөкөнү көрсөтө берди.

Тилмеч которду. Полковник Машин аттан түштү. Адьютанттан мурда жетип Абил өзү атын алды.

— Билгиликтүү неме го... — деп полковник Машин башын чайкады. Анткени менен анын кебетесинде ыразы болуу көрүнүп турду. Муну Абилдин кыйды көзү чалбай койдубу! — И, пенде окшойт бу дагы.

Сый урматтан качан качты эле бу кудайдын көр пендеси?» деп ичи жылыды.

Жигиттер буттары чөпкө илешпей заматта узун-узун дасторкон жайып, тик турган аюудай чоң чаначтарды муздак көлөкөдөн сүйрөп чыгып, дасторконго бышкан этти жайнатып жиберишти. Нары жакта үч жүз отряд күрү-күү болуп, көлөкө кууп, суу бойлоп түшүп жатты.

Полковник Машин эч кандай коопко негиз жоктугуна көзү жеткен соң, эки жакты бир аз кыдырып басып, туптунук кара сууга колун салып көрүп, жуунуп салкындап келди да, даяр болуп турган дасторконду көрүп, аны сайын ыраазы болуп кыдырата басты.

Абил бөжөңдөп, бир колун боорука алып, бир колу менен дасторконду жаңсап, алдында жикилдеп кетенчиктеп келди:

— Кана, улук төрөлөр... дасторконго... даамга...

Полковник отура бербеди. Абилди шектүү тиктеп, көңүлүнө бирдеме келип, ошол аны токтотуп турган өңдүү болду. Абил муну тилмечисиз түшүндү:

— А...— деп, леп этип эңилип, эттен бир үзүп оозуна салды,— мына... мына...— деп, дасторконду кыдырып ар даамдан ооз тийип, ар чаначтан пиялага куйдуруп, бирден ууртап чыкты.

Карап турган аскерлер бакырап күлүп, дасторконго жутунуп калышты. Полковник Машин башын ийкеп, Абилди далыга какты:

— Ысмым ким дединиз?

Бактыга көлкүп кеткендей көзү жайнап Абил тилмечти карай берди:

— Э, өзүбүз турбайсызбы?! Үрөйүң орус, тилиң казак чалыш, ногой окшойсуз, тууганым?..

— Өз ысмыңды айт! — деди тилмеч кабагын чытый.— Менин ким экенимди сурап турма? Өзүң жуап берсеңши?!

Абил жан тартып сүйлөп алып, андан муздай суук жооп угуп катуу сынды. Полковникке карап:

— Менин ысмым Абил... Абил бий...— деди.

Дасторконго отурушту. Полковник Машин үч жүздүн сотниги менен тилмечти кашына алып, сыйлуу орунга отурушту. Аларды Абил өзү күзөттү.

Түш оогонго чейин отурушту. Наркы сөз, берки сөз айтылды. Эки жак үйралышып кетишти. Суусунга кел-

генде полковник өз жан баштыгынан арак алдырып жүзчөдөн куйдурду.

— Ну-с, кадырлуу бий,— деди полковник Машин сынай тиктеп, аракты көтөрө,— эми сиз биз менен ичиңиз...

Тилмеч күлүп которду. Абил көздүн жашындай мөлтүрөгөн немени тиктеп, анан тилмечти карады. Тилмеч:

— Силер арак дейсиңер...— деп койду. Абил ичинен келме келтирип, «Э, кудай-ай, эми эмне дедим?..— деп, чекирейип туруп калды:

— Улук төрөм,— деп апкаарып, арак үн катты,— биздин кудайбыз арак ичүүгө уруксат кылбайт... Кечиргейсиз, улук төрөм...

Тилмеч которду. Полковник Машин бир мурутун былк эттире жылмыйып, көк шурудай тунук көзү күлүңдөп:

— А биздин кудай силер менен деги бирге отурууга уруксат кылган эмес. Биз мына отурабыз го?!.— деп такады. Тилмеч которду. Абил эмне кыларын билбей, аргасыз жылмайып, иреңи кызарып отуруп калды. «Э, бир кудай, өзүң кечиргейсиң!» «Пашаң капыр болсо да, амирин тут, аксактын акырын күт» дейт уламаларың, э кудай...» деп, пияланы колуна алып, тамшанып, анан тартып таштады. Сотниктер каткырып күлүп жиберишти.

— Мына бул башка иш! — деп полковник Машин да күлдү. Өзү аракты ачырканбай жыргап ичти.

Суусунга келгенде караламан аскерлер эч тартынбай кымызга киришти. «Во! эң сонун кумыс,» дешип, тамшанып ичип жатышты. Абил чындап таң калды:

— Э, мусулман ногой,— деди Абил акырын, булар да кымызды билишет экен а? Куюп жатышпайбы шыңкылдатып!

— Алаша етин ашамыйдылар. Сүтүн да ишмийдылар. Көнүп алышкан, просто. Бүкүл казак даласынан өтүп келишти. Көнүп алышты, просто...— деп түшүндүрдү тилмеч, арактан көзүнүн үстү каканактап кызарып отуруп.— Баарына көнөт, баарына көндүрөт. Шунысы билан кыйын булар...

Нары жакта солдаттар бака-шака болушуп, кыргыз жигиттер менен жаңдашып, ар кимиси өзүлөрүнчө түшүнүп, күлүшүп жатты. Абил мунун баарын угуп,

баарын көрүп отурду. Аракка биртке кызыган соң, улук төрөнүн өзү да чечилип, улуктугун, орустугун унуткансып, жанындагылардын баарын тең санап, сөзү көбөйүп, бирөөнүн сөзүнүн төркүнүнө анча көңүл бөлбөй, мүнөзү бейпил тартты. «Э-э... ымга бат келген, тузга кара санабаган, ичи кең, бир карасаң дардаңкүү, бир карасаң теңиз, тегиз эл экен го...» деп Абил кыйды ийикти.

Мына ушул учурда наркы жашыл адырдан Көл Мазар тарапка карай чубап, көп эл көрүндү. Полковник Машин элтейип тиктеди. Тилмеч да колун серелеп карай берди.

Абилдин жүрөгү солк этти. Алмамбеттин акылын уурдап, Бекназардын бактысын карактап, келип отурганы кылт этип эсине түштү. Өз акыйкаты өзүн кысты.

— Э...— деди иреңи карайып, ойго батып,— бу эл... Өлүк көтөрүп баратышат көрүстөнгө...— деп түшүндүрдү.— Улук төрөнүн ыкыбалы белем, бир катуу жаак душманыңар бар эле, ошол күнү кече силердин келер алдыңарда өзүнөн өзү кан кусуп өлүптүр, ошону жерге жашыруруга көтөрүп баратышкан го... Чочубагыла, эми бул эл силердин укуругуңардан алыс кетпейт, чоочубагыла...

Тилмеч түшүндүргөн соң полковник көңүлү жайланып, кайра кызыгып дүрбү салып карай баштады.

Эң алдында төрт балбан жигит ийиндеп табыт көтөргөн. Туягына түшүрө кара тул жабылган баатырдын аргымагы наркескен кылыч кынсыз зэрдин кашына илинген. Улам бири алмашып, улам бири талашып, табытты көптөп көтөрүшүп, баатырга эң акыркы кызматын кылышып, эң акыркы пенделик карызын өтөшүп, кары, жаш мөгдөп, бири биринин этегин кармаган сыяктуу, бири бирин эш туткан сыяктуу, уюктуу кумурсканын көчү сыяктуу сенделип, эл мөгдөп, жай чубап көк жашыл тоо этектеп өтүп баратты.

Көрүстөнгө жакындаганда көр казгандар утурлай басып, эл дуу туруп өкүрүп жиберишти, шаша чуркаган көр казгандар табытты колдон алып, жүрүп беришти. Элдин чуусунан тоолор каңгырап, көшө өкүргөндөй көш жаңырыктап, бардык жандуу дем тартпай аваз кылгандай, чөп башы ыргалбай, булак токтоп, чымчык үркүп, жер менен асманга ый толуп кетти.

Полковник Машин дагы бирпас тиктеп, анан орду-нан козголду:

— Ну-с, ырахмат, кадырлуу бий...

Меймандын аттануруга ниет кылганын тилмечсиз түшүнүп:

— А...— деп, Абил нары жакка карай үн салды.— Ие, Карачал...

Карачал ушул гана белгини күтүп отургансып, колжое басып келип, күмүш табакка бүтүн бышырылган казды салып, кош колдоп көтөрүп келип калды. Полковник Машин каздан мурун пил сыяктанган жапайы балбандын өзүнө таңыркап тиктей берди.

— Эң акыркы даамды татып аттангыла, төрөлөр куш этин жакшы көрөт дегенинен, кабарыңыз бардыр, абзий, биз куш баклайбыз, эптеп шаардан шашылыш алдырып...— деп Абил. Тилмеч которду. Полковник Машин:

— Э, бул эмнеңер, достор?!.— деп, эми каягыбызга жейбиз дегендей түр кылды.

Абил:

— Жо... алыңыз, улук төрө, алыңыз...— деп, полковниктин табити тартпай турганын көрүп, күйкөлөктөп кетти.— Тууганым, айтчы, жок дегенде, санын айрып көрсүн, ооз тийсин...

Полковник Машин меймандын сылыктыгын гана кыя албай, күмүш табакты алдына тартып, каздын ичи шооно менен тигилип турганын көрүп, кайра көңүлүнө жипкирип, башын чайкап, ошентсе да, каздын санын тарта бергенде, эзилө бышкан эт тез айрылып, ичинен майга аралашып, бир нече алтын теңге куюлуп түшө калды. Полковник Машин бир кур нестее калып, Абилди кыя карай берди. Абилдин тирмейип турган көзүнө көзү кездешти. Абил жумшак жымыйып, башын акырын ийкеди. Тилмеч нары карап көрмөксөн болду. Полковник Машин андан нары эмне кыларын билбей, же колун тартып ала албай, же ичине алтын шыкалган килейген казды нары түртө албай, отуруп калды.

— Якши киргиз...— деди ал ырахмат айткан болуп. Абил леп сыңар тизелей калып:

— Тийсе курсак бөксөргөндө тиер кереги...— деп, казды күмүш табагы менен дароо дасторконго ороп,

полковниктин кайыш жан баштыгына салып, тору кашка аттын канжыгасына өзү бөктөрдү.

Полковник Машин Абилди тиктеп туруп:

— Якши киргиз...— деди, билген сөзүн дагы кайталады.

Жонөп калышты. Полковник Машин Абил-менен кол алышып көңүлү ачылып коштошту. Абил анын колун коё бербей туруп:

— Тууганым абзий,— деп тилмечке карады,— айтчы, айланайын, төрөгө, бирдеме деп күбөнама жазып таштап кетсин, антпесе биздин эл, өзүңдүн кабарың бардыр, тентек эл, ар кандай сөз чыгышы ыктымал, мен аларга көрсөтө турган болоюн, нары да артыңардан дагы башка төрөлөр келип калышы мүмкүн, жаман айтпай жакшы жок, алар кандай кабак менен келишет, аларга көрсөткөндөй болоюн!.

Ишинен кам калтырбаган бу куу кишиге ичинен таң калып, тилмеч суроосун которду. Полковник Машин токтолуп турган жок, төш чөнтөгүнөн кагаз алып, каламын тез-тез шилтеп: «Биз тоо аралап келатып, кара кыргызга кездештик, Бийи ибн-Караш Абил бизди кубаныч менен тосуп, чыныгы достук мамиле көрсөттү. Ошон үчүн, бул элдин, анын бийинин орус бийлигине жаман ою жоктугуна күбө болуу менен бирге, бизден кийин кокус келип калчу экспедициянын мүчөлөрүнөн буларга ырайымдуу мамиле кылуусу керектигин эскертебиз!» деп, кол койду да, Абилге сунду. Абил кочушун сууга тоскондой өңиле калып кош колдоп алды.

Отряд андан нары жүрүп кетти. Абил кийин орус администрациясы келгенге дейре падышадан алган өзгөчө жарлык катары караламан элди көп жылы чарк имерип бийлөөгө укук болуп берген ошол кагазды көзүно сүртүп, тооп кылып, көлөкөсү узарып, үңкүйүп калып калды...

МАЗМУНУ

БИРИНЧИ БӨЛҮМ 3

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ 43

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ 158

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ 284

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ 396

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ 525